

کتاب العمده ابن بطریق و تداول آن در میان زیدیه*

حسن انصاری و زبینه اشمیتکه، ترجمه محمد کاظم رحمتی

چکیده

بر اساس مجموعه خطی که بخشی از آن را عالم نامور یعنی عبدالله بن زید عنسی (متوفی ۶۶۷ ق/ ۱۲۶۸ م) و بخش دیگری از آن را خواهرزاده اش محمد بن اسعد کتابت کرده و مشتمل بر آثاری در خصوص آیات قرآنی نازل در حق علی بن ابی طالب و اهل بیت علیهم السلام و احادیث در شأن علویان به نقل از منابع سنی می باشد، تداول روایت کتاب العمده اثری تألیف شده توسط عالم امامی ابن بطریق حلی (متوفی ۶۰۰ ق/ ۱۲۰۳-۱۲۰۴ م یا ۶۰۱ ق/ ۱۲۰۴-۱۲۰۵ م) - یکی از سه کتاب آمده در مجموعه در میان زیدیان یعنی به تفصیل مورد تحلیل و بررسی قرار گرفته است. در نوشتار حاضر نشان داده شده که اثر مذکور به همراه کتاب مناقب علی بن ابی طالب علیه السلام تألیف ابن مغازلی (متوفی ۴۸۳ ق/ ۱۰۹۰ م) منابع اصلی در دسترس برای زیدیان یمن تا انتهای ایام امامت المنصور بالله عبدالله بن

* انتشار مقاله حاضر در چهارچوب طرح اتحادیه اروپا با عنوان «بازیابی عقلانیت کلامی در تمدن اسلامی سده های میانه» اف پی هفت سامان یافته است. [این مقاله ترجمه ای است از:

Hassan Ansari and Sabine Schmidtke, "Between Aleppo and Şa dā The Zaydī Reception of the Imāmī Scholar Ibn al-Biṭrīq al-Ḥilī," *Journal of Islamic Manuscripts* 4 (2013) 158-198.]

حمزه (متوفی ۶۱۴ق/۱۲۱۷م) در نقل از احادیث مجامع شش گانه اهل سنت بوده است.

کلیدواژه‌ها: یمن، زیدیان، ابن بطریق حلی، عبدالله بن زید عنسی، المنصور بالله، ابن مغازی.

در آغاز قرن ششم هجری / دوازدهم میلادی، نزدیکی میان دو حکومت زیدی در نواحی کوهستانی یمن و نواحی خزری شمال ایران که از حیث سیاسی و فرهنگی از یک دیگر به مدت تقریباً سه قرن جدا بودند، آغاز شد که در نهایت به وحدت سیاسی دو جامعه انجامید. در ۱۱۰۸/۵۰۲ ابوطالب اخیر، نواده امام المؤید بالله (متوفی ۱۰۲۰/۴۱۱) در گیلان به ادعای امامت برخاست. چند سالی بعد و در ۱۱۱۷/۵۱۱ امامت او از سوی زیدیان یمنی نیز مورد پذیرش قرار گرفت. هر چند ابوطالب اخیر در ۱۱۲۶/۵۲۰ درگذشت، میراث او در نزدیکی دو جامعه زیدی پس از مرگ او نیز تداوم یافت.

در ۱۱۳۷/۵۳۲ احمد بن سلیمان (متولد ۱۱۰۶/۵۰۰، وفات ۱۱۷۰/۵۶۶) به نحو موفقیت آمیزی در یمن با عنوان المتوکل علی الله به ادعای امامت برخاست و آشکارا شایستگی امامت امامان زیدی نواحی خزری را پذیرفت و مدعی وحدت دو جامعه گردید. به علاوه چنین دعاوی، او انتقال میراث و دانش از ایران به یمن را دنبال نمود و شدت بخشید. جانشین او، امام المنصور بالله عبدالله بن حمزه (متوفی ۱۲۱۷/۶۱۴) که ادعای امامتش در ۱۱۹۷/۵۹۳ توسط زیدیان یمنی و نواحی خزری مورد پذیرش قرار گرفت، با شدت و حدت بیشتری انتقال ادبیات مکتوب دینی به یمن را دنبال نمود. او کتابخانه‌ای در ظفار، شهری که او در آن سکونت یافته بود، بنا نهاد و برای آن کتابخانه، گروهی از عالمان و کاتبان به کار کتابت کتاب می پرداختند.

دامنه آثار مکتوبی که در این روند از شمال ایران به یمن انتقال یافته، در خصوص آثار معتزلی و ادبیات مکتوب زیدی کاملاً شناخته شده است. با این حال به علاوه آثار مذکور در جریان انتقال آثار مکتوب به یمن در ایام المنصور بالله و علی رغم روابط خصمانه میان زیدیه و شیعیان دوازده امامی، منابع شیعی نیز در جریان مذکور به یمن منتقل شده است.

المنصور بالله خود درگیر در مجادلات و منازعات با امامیه بوده و مبانی اصلی آن‌ها در مسئله امامت را در کتاب *العقد الثمین* مورد نقد قرار داده است.^۱ اما هم‌زمان با نگارش چنین آثاری، او شیفته و علاقه‌مند به شماری از تألیفات عالمان دوازده‌امامی که در ایامش به عین رسیده، بوده است. نمونه برجسته از این آثار کتاب *العمدة فی عیون صحاح الاخبار فی مناقب امام الابرار* تألیف عالم امامی ابوالحسن شمس‌الدین یحیی بن حسن بن حسین اسدی حلی (مشهور به ابن بطریق) (متوفی ۱۲۰۳/۶۰۰-۱۲۰۴/۶۰۱ یا ۱۲۰۴/۶۰۱-۱۲۰۵) است.^۲ ابن بطریق عالم برجسته‌ای در فقه، حدیث و کلام، اهل حله بوده و نزد عالمان امامی برجسته روزگارش که از جمله آن‌ها عمادالدین محمد بن ابی‌القاسم طبری (متوفی پس از ۱۱۵۸/۵۵۳)، ابن شهرآشوب (متوفی ۱۱۹۲/۵۸۸) و سدیدالدین حمصی رازی (متوفی پس از ۱۲۰۴/۶۰۰) را می‌توان نام برد. در حالی که ابن بطریق اواخر عمر خود را در واسط و حله به سر برده، دانسته است که مدتی نیز در حلب سکونت داشته که یکی از مراکز اصلی شیعیان امامی در روزگارش بوده است.^۳

1. See Maher Jarrar, "Al-Manṣūr bi-Llāh's controversy with Twelver Shī'ites concerning the occultation of the Imam in his *Kiṭāb al-Iqd al-thamīn*," *Arabica* 59 (2012): 319-331.

برای تاریخ مختصر مجادلات رد و بدل شده میان دو گروه امامیه و زیدیه بنگرید به:

Hossein Modarressi, *Crisis and Consolidation in the Formative Period of Shi'ite Islam: Abū Ja'far ibn Qibā al-Rāzī and His Contribution to Imāmite Shī'ite thought* (Princeton NJ: The Darwin Press, 1993), 169ff.

در خصوص منابع امامی در دسترس نویسندگان و عالمان زیدی شمال ایران بنگرید به: حسن انصاری، «زیدیه و منابع مکتوب امامیه»، علوم حدیث، ۲/۵ (۲۰۰۱)، ص ۱۴۹-۱۶۱.

۲. درباره او بنگرید به: حسن انصاری، «ابن بطریق»، دائرة المعارف الاسلامیة الکبری، ج ۲، ص ۴۸۳-۴۸۵. مطالب افزون‌تر در خصوص شرح حال ابن بطریق را کمال‌الدین ابوالبرکات مبارک ابن شعار موصلی، *قلائد الجمان فی فرائض شعراء هذا الزمان المشهور بالعمود الجمان فی شعراء هذا الزمان*، نه جلد، تحقیق کامل سلمان جبوری (بیروت: دار الکتب العلمیة، ۱۴۲۶/۲۰۰۵)، ج ۷، ص ۲۱۹-۲۲۲، شرح حال شماره ۹۱۴ آورده است. یادداشتی دال بر بلاغ به خط ابن بطریق بر نسخه‌ای از کتاب *اختیار معرفة الرجال* (رجال الکشی) تألیف شیخ طوسی که تاریخ ۱۴ ربیع الاول ۵۷۷/۲۸ ژوئیه ۱۱۸۱ را دارد و همان نسخه الف اساس تصحیح کتاب توسط حسن مصطفوی از *اختیار معرفة الرجال* است (مشهد: دانشگاه فردوسی، ۱۳۴۸/ش ۱۹۷۰م) نیز در دست است. تصویری از صفحه‌ای که دست خط بلاغ ابن بطریق آمده در صفحه ۲۲، مقدمه *اختیار معرفة الرجال* آمده است.

3. Cf. the introduction to our *The Reception of al-Shaykh al-Ṭūsī's Theological Writings in 6th/12th century Syria*. Facsimile Edition of Abū Ḥammad al-Ḥusaynī's Commentary on al-Ṭūsī's *Muqaddama* (MS Atf Efendi 1338/1) (Tehran: Mīrāth-i maktūb, [in press]).

ابن بطریق آشنایی عمیقی با کتاب‌های حدیثی اهل سنت داشته و براساس آن‌ها کتاب *العمدة* را تألیف کرده که مشتمل بر احادیث فراوان بیانگر فضائل علویان است که از منابع حدیثی اهل سنت استخراج کرده است.^۱ ابن بطریق در تکمله‌ای با عنوان *المستدرک المختار فی مناقب الوصی المختار* (موجود به صورت خطی) کار قبلی خود را تکمیل کرده است. او هم چنین اثری با عنوان کتاب *خصائص الوحي المبين فی مناقب امير المؤمنين* علیه السلام نوشته که در آن آیات نازل شده در حق علویان را گردآوری کرده است،^۲ در حالی که دو کتاب اخیر ظاهراً به عین نرسیده (بنگرید به ادامه) اهمیت کتاب عمده ابن بطریق برای زیدیان یعنی از جمله المنصور بالله، بسیار است و به عنوان منبعی اصلی برای نقل احادیث اهل سنت در تأیید حق علی بن ابی طالب و اهل بیت علیهم السلام در منازعات و مجادلات آن‌ها با شافعیان یعنی که با شیعیان سر نزاع و ناسازگاری داشته‌اند، زمانی که زیدیان دسترسی مستقیمی به منابع حدیثی اهل سنت نداشته‌اند، اهمیت دوچندانی داشته است.^۳

زمانی که احمد بن سعدالدین بن حسین مسوری (متولد ۱۵۹۸/۱۰۰۷، متوفی ۱۶۶۸/۱۰۷۹) در کتاب *مجموع الاجازات خود* از عالم، متکلم و فقیه نامور یعنی قرن هفتم هجری / سیزدهم میلادی عبدالله بن زید عنسی (متولد ۱۱۹۶/۵۹۳-۱۱۹۷، متوفی

۱. کتاب چندین بار منتشر شده است: ۱. چاپ سنگی، تبریز ۱۳۰۹/۱۸۹۱: ۲. قم، مؤسسه النشر الاسلامی التابع لجامعة المدرسين، ۱۴۰۷/۱۹۸۶-۱۹۸۷: ۳. تصحیح توسط ابراهیم بهادری و مالک محمودی بهبهانی (قم، مکتبۃ الامام القائد السيد الخامنه‌ای فی الحج، ۱۴۱۲/۱۹۹۱-۱۹۹۲).

۲. کتاب دو بار منتشر شده است: ۱. تهران ۱۳۱۱ ش/ ۱۸۹۳ م همراه با *نور الهدایة* داوودی: ۲. تصحیح محمد باقر محمودی (قم: دار القرآن الکریم، ۱۴۱۷/۱۹۹۶-۱۹۹۷). درباره کتاب هم چنین بنگرید به: آقابزرگ طهرانی، *الذریعة الی تصانیف الشیعة* (بیروت: دار الاضواء، ۱۴۰۳/۱۹۸۳)، ج ۷، ص ۱۷۵، شماره ۹۰۷.

۳. باید به این نکته توجه کرد که المنصور بالله از سدیدالدین عمرو بن جمیل یا جمیل نهدی نیز اجازه روایت داشت که در آن اجازه برخی از آثار حدیثی سنی که در میان آن‌ها صحیح بخاری نیز آمده است. بنگرید به:

see our "Mu tazilism after Abd-ḥabbār (d. 415/1025): Abū Rashīd al-Nīsābūrī's *Kitāb Masā'il al-khilāf fi l-uṣūl*, (Studies on the transmission of knowledge from Iran to Yemen in the 6th/12th and 7th/13th c. I)" *Studia Iranica* 39 (2010): 227-278.

هم چنین بنگرید به: عبدالله بن حمزة بن سلیمان، الشافی، چهار جلد، تحقیق مجدالدین بن محمد بن منصور مؤیدی (صعدة: مکتبۃ اهل البیت، ۲۰۰۹/۱۴۳۰)، ج ۱، ص ۱۴۹-۱۵۶) هر چند به نظر که المنصور بالله تنها از طریق ابن بطریق دسترسی مستقیم به کتاب صحیح بخاری و دیگر کتاب‌های صحاح سته داشته است.

شعبان ۶۶۷/آوریل ۱۲۶۸)^۱ سخن گفته، به تفصیل مجلدی را که عنسی کتابت کرده، توصیف کرده است.^۲ مسوری بیان کرده که مجموعه خطی که عنسی کتابت کرده مشتمل بر کتاب تنبیه الغافلین عن فضائل الطالبيين از ابوسعید محسن بن محمد بیهقی بروغنی (حاکم چشمی، متوفی ۴۹۴/۱۱۰۱)، که پایان تاریخ استنساخ آن دوم ربیع الثانی ۶۴۴/۱۷ آگوست ۱۲۴۶، و کتاب العمده فی عیون صحاح الاخبار فی مناقب امام الابرار تألیف ابوالحسن شمس الدین یحیی بن حسن بن حسین اسدی حلی (ابن بطریق) بوده که او آن را در هفتم جمادی الثانی ۶۴۴/۲۰ اکتبر ۱۲۴۶ کتابتش را به پایان رسانده و کار کتابت هر دو کتاب در صعه به پایان رسیده است.

میان دو اثر کتابت شده، مسوری در ادامه گفته که نسخه ای از کتاب عالم حنفی حافظ عبیدالله بن عبدالله بن احمد حاکم حسکانی نیشابوری (متوفی پس از ۴۷۰/۱۰۷۷-۱۰۷۸) یعنی کتاب شواهد التنزیل لقواعد التفضیل فی آیات النازلة فی اهل البیت بوده که توسط خواهرزاده عنسی، محمد بن اسعد به جز بخش اول کتاب تاسوره حج که خود عبدالله بن زید عنسی کتابت کرده، استنساخ شده است.

مسوری در ادامه گفته که مجموعه مشتمل بر اجازه ای بوده که در تاریخ رجب ۶۴۴/نوامبر ۱۲۴۶ احمد بن محمد بن قاسم اکوع (شعلة الاکوع)^۳ به عبدالله بن زید عنسی در حوث

۱. تمام تاریخ های میلادی به تقویم گریگوری بر اساس نرم افزار آمده در سایت زیر تغییر داده شده است.
www.oriold.uzh.ch/static/hegira.html.

۲. نسخه ای از مجموع الاجازات در یک کتابخانه شخصی عبدالرحمان شایم موجود است و مطالب مذکور در صفحات ۴۷۰-۴۷۶ آمده است. بنگرید به: عبدالسلام بن عباس الوجیه، مصادر التراث فی المكتبات الخاصة فی الیمن، دو مجلد (مک لین: مؤسسه الامام زید بن علی الثقافیه، ۲۰۰۲/۱۴۲۲)، ج ۲، ص ۱۲۷ به بعد، شماره ۱۷۸. درباره مسوری بنگرید به مقاله مشترکمان:

"The literary-religious tradition among 7th/13th century Yemenī Zaydīs: The formation of the Imām al-Mahdī li-Dīn Allāh Ahmad b. al-Ḥusayn b. al-Qāsim (d. 656/1258)." *Journal of Islamic Manuscripts* 2 (2011), Appendix no. 7 (with further references).

برای عبدالله بن زید عنسی نیز بنگرید به تک نگاری در دست انتشارمان:

Zaydī Mu tazilism in 7th/13th century Yemen: The theological thought of Abd Aḥ b. Zayd al-Ansī (d. 667/1268).

۳. درباره او بنگرید به: ابن ابی الرجال، مطلع البدور ج ۱، ص ۴۵۴ به بعد، شرح حال شماره ۲۲۴. هم چنین بنگرید به مقاله مشترکمان:

"Transmission of Knowledge in 7th/13th century Yemen: The case of Abd Aḥ b. Zayd al-Ansī".

داده است^۱ که مسوری آن را به طور کامل در مجموع الاجازات نقل کرده است.^۲ مجموعه نسخه خطی که اکنون به کتابخانه مکتبه آل عثری در صعدة تعلق دارد را می توان با اطمینان همان مجموعه ای که مسوری توصیف کرده، دانست.^۳ مجموعه مذکور مشتمل بر ۲۹۹ برگ است و از آغاز و خاصه انجام افتادگی دارد و صفحات بی شماری از آن نیز جابه جا شده است. اجازه ای هم که مسوری از آن یاد کرده، اکنون در مجموعه موجود نیست. برگ های الف-۶ ب، ۱۵ الف-۴۱ ب،^۴ مشتمل است بر کتاب تنبیه الغافلین از حاکم جشمی که عبدالله بن زید عنسی کتابت کرده است.^۵ چند سطر از آغاز متن و صفحه عنوان افتاده است.^۶ متن مشتمل بر انجامه در پایان است (برگ ۴۱ ب، سطور ۲۸-۲۹) (تصویر نخست) که تاریخ ۱۳ ربیع الثانی ۶۴۴/۲۸ آگوست ۱۲۴۶ دارد. مطالب اخیر با تاریخی که مسوری داده (۲ ربیع الثانی ۶۴۴) تطابق دارد، جز آن که روز ماهی که کتابت در آن به پایان رسیده، متفاوت است:

۱. حوث در قلمرو حاشد قرار دارد و یکی از مهم ترین مراکز علمی در آن روزگار بوده است. بنگرید به: محمد بن احمد حجری یمنی، *مجموع بلدان الیمنیه و قبائلها*، چهار جلد، تحقیق اسماعیل بن علی اکوع (صنعاء: وزارت الاعلام والثقافة، ۲۰۰۹/۱۴۳۰، چاپ چهارم)، ج ۱، ص ۲۱۳-۲۲۶، ۳۰۰؛ ابوفراس بن دعثم، *السيرة الشريفة المنصورية: سیرت الامام عبدالله بن حمزه*، ۵۹۳-۶۱۴، دو جلد، تحقیق عبدالغنی محمود عبدالعاطی (بیروت: دار الفكر المعاصر، ۱۴۱۴/۱۹۹۳)، سراسر کتاب.

۲. متن اجازه به همراه تحلیل و تصحیح انتقادی و توضیحات در خصوص آن توسط نگارندگان انجام شده و با عنوان «انتقال علم درین قرن هفتم: مطالعه موردی عبدالله بن زید عنسی» در دست انتشار است. "Transmission of Knowledge in 7th/13th century Yemen: The case of Abd Allāh b. Zayd al-Anṣ" (forthcoming).

۳. درباره کتابخانه بنگرید به:

Geoffrey Roper, *World Survey of Islamic Manuscripts. Volume II* (London: Furqān Foundation, 1994), 659f.

۴. شماره گذاری نسخه از نویسندگان است.

۵. کتاب چندین بار منتشر شده، هر چند در هیچ یک از آن ها نسخه حاضر مورد استفاده نبوده است: ۱. تحقیق محمدرضا انصاری قی (تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۷۸/ش ۱۹۹۹-۲۰۰۰)؛ ۲. تحقیق تحسین آل شیب الموسوی (بیروت: مرکز الغدیر للدراسات الاسلامیة، ۲۰۰۰)؛ ۳. تحقیق ابراهیم یحیی درسی (صعدة: مرکز اهل البیت للدراسات الاسلامیة، ۲۰۰۰/۱۴۲۱)؛ ۴. تحقیق حسین درگاهی (تهران: مؤسسه الضحی الثقافية، ۱۳۸۱/ش ۲۰۰۲).

۶. آغاز متن برابر است با تصحیح محمدرضا قی انصاری، ص ۴، سطر ۳.

تم کتاب تنبیه الغافلین عن فضائل الطالبین / والصلوة علی محمد وآله يوم ثالث عشر من شهر ربیع الآخر الذي هو من شهور سنة أربع وأربعين وستمائة سنة. برگ های ۴۲ الف- ۱۷۴ الف مشتمل بر کتاب شواهد التنزیل لقواعد التفضیل فی آیات النازلة فی اهل البيت از عبیدالله حسکانی است که بخشی از آن توسط عبدالله عنسی (برگ های ۴۲ الف- ۹۳ الف) و بخشی از آن را خواهرزاده اش محمد بن اسعد (برگ های ۹۳۶ ب- ۱۷۴ الف) کتابت کرده است.^۱ در آغاز کتاب شواهد التنزیل، عبدالله عنسی (برگ ۴۲ الف، تصویر دوم) بیان کرده که:

کتاب شواهد التنزیل لقواعد التفضیل جمعه / الحاکم الإمام العالم أبو القاسم الحسکانی المحدث النیسابوری / رحمة الله علیه ورضوانه قنیه (؟) الفقیر الی رحمة ربّه / الهارب إلیه من ذنبه عبدالله بن زید بن أحمد غفر الله له ولوالديه / وتقبل منه عمله وحشره فی زمره النبي محمد صلی الله علیه وآله وسلم. پس از این عبارت، دو متن کوتاه در چند سطر که به وضوح به دست خطی دیگر کتابت شده، آمده است. مطالب مذکور چنین است:

(الف) نسخة کتاب الحسن بن علی عليه السلام الی اهل البصرة فی القضاء والقدر وهو الکتاب الذي رجع الیه جمیع اهل العلم بالبصرة (برگ ۴۲ الف: سطور ۶-۱۵) و (ب) اسماء اهل الکفھ (برگ ۴۲ الف، سطور ۱۵-۱۹).

در حاشیه صفحه عنوان، چند سماع از سده بیستم به ترتیب با تاریخ جمادی الثانی ۱۳۳۷/ دسامبر ۱۹۵۷-ژانویه ۱۹۵۸ و ۱۳۷۷/ ۱۹۵۷-۱۹۵۸ و ۱۳۳۸/ ۱۹۵۸-۱۹۵۹ آمده که تداول مجموعه را در مطالعه حدیث نشان می دهد.

۱. کتاب توسط محمد باقر محمودی دوبار منتشر شده، هر چند اواز نسخه حاضر بهره ای نگرفته است: ۱. بیروت: مؤسسة الاعلمي للمطبوعات، ۱۹۷۴ (دو جلد در یک مجلد)؛ ۲. تهران: مؤسسة الطبع والنشر و مجمع احیاء الثقافة الاسلامیة، ۱۹۹۰ (چاپ تجدید نظر شده در سه جلد). درباره کتاب شواهد التنزیل هم چنین بنگرید به:

Etan Kohlberg, A Medieval Muslim Scholar at Work: Ibn Tāwūs and his Library (Leiden: Brill, 1992), 330f. no. 542.

درباره حسکانی نیز بنگرید به:

Richard Bulliet, *The Patricians of Nishapur: A Study in Medieval Islamic Social History* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1972), 229f.

متن شواهد التنزیل با انجامه‌ای پایان یافته که در آن محمد بن اسعد (مورخ ۲ شوال ۱۰/۶۴۴ فوریه ۱۲۴۷) که در آن وی گفته است (برگ ۱۷۴ الف، تصویر سوم):^۱

وكان تمام كتاب شواهد التنزیل / القواعد التفضیل / بخط الفقیر الى رحمة ربه محمد بن أسعد بن زید العنسی المذحجی / بعد صلاة الظهر نهار الأحد ثاني عيد الفطر من شوال سنة / أربع وأربعين وستمائة / بمدينة صعدة المحروسة بالمشاهد المقدسة النبوية / على ساكنها أفضل السلام والتحية / وصلى الله على محمد خير البرية وعلى عترته الطاهرة المرضية / وسلم وشرف وكرم.

محمد بن اسعد بن زید بن احمد بن ابی الحسین (؟) بن سلیمان بن ابی الحسین (؟) بن کلب عنسی مذحجی به عنوان فردی کاتب شناخته شده است. او دو بار کتاب المحجة البيضاء فی اصول الدین، شاهکار دایی اش عبدالله بن زید عنسی را در صعدة کتابت کرده است. نسخه‌ای مشتمل بر جلد دوم، سوم، چهارم کتاب المحجة البيضاء را که او کتابت آن‌ها را در ۲۰ ربیع الثانی ۱۷/۶۴۰ اکتبر ۱۲۴۲ به پایان رسانده، در همان روزی که مؤلف آن را زمان فراغت از تألیف کتاب ذکر کرده که دلالت دارد عبدالله عنسی کتاب را به احتمال فراوان از مسوده بر خواهرزاده اش املاء می‌کرده که منعکس‌کننده ارتباط تنگاتنگ آن دو است.^۲ نسخه‌ای دیگر از کتاب المحجة البيضاء از مجلدات اول تا چهارم که کتابت آن‌ها در ۱۴ ربیع الثانی ۱۱/۶۴۱ اکتبر ۱۲۴۳ به پایان رسیده باز به قلم محمد بن اسعد است.^۳ محمد بن اسعد هم چنین جلد‌های اول و پنجم التهذیب فی التفسیر حاکم جشمی را در ۶۴۴/۱۲۴۶-۱۲۴۷ (جلد پنجم) کتابت کرده که در کتابخانه شخصی آل وزیر در هجرة السر موجود است.^۴

در همان سال محمد بن اسعد مجموعه‌ای خطی مشتمل بر کتاب مفتاح الفرائض فی علم الفرائض تألیف فضل بن ابی سعد عصفری (حیات حدود ۶۰۰/۱۲۰۳) (برگ‌های ۳-۲۸ الف؛ از آغاز افتاده) والمهذب فی فتاوی المنصور بالله عبدالله بن حمزه علیه السلام را که محمد بن

۱. در برگ پایانی متن، چندین سماع و بلاغ قرائت آمده که جملگی به قرن بیستم تعلق دارد.

2. MS Bayerische Staatsbibliothek Munich, Cod. arab. 1273, f. 152b [Plate Seven]. Cf. Florian Sobieroj, Arabische Handschriften der Bayerischen Staatsbibliothek zu München unter Einschluss einiger türkischer und persischer Handschriften. Bd. 1, (Stuttgart: Steiner, 2007), 406–408 no. 214.

3. MS Bayerische Staatsbibliothek Munich, Cod. arab. 1286, f. 224b [Plate Eight]. Cf. Sobieroj, Arabische Handschriften, 433f. no. 226.

نسخه برگردان نسخه اخیر همراه با مقدمه و نمایه‌ها توسط نویسندگان حاضر در دست انجام است (تهران: میراث مکتوب).

۴. بنگرید به: وجیه، مصادر التراث، ج ۲، ص ۳۵۶ به بعد.

اسعد مرادی تألیف کرده، (برگ‌های ۲۸ ب- ۱۲۷ از آخر افتاده) کتابت کرده که در کتابخانه آمبروزیانا شهر میلان موجود است.^۱

برگ‌های ۱۷۵ الف- ۲۸ ب (= چاپ قم، ۱۴۰۷/۱۹۸۶-۱۹۸۷، ص ۱-۳۵۱، سطر ۴؛ برگ ۷ = چاپ قم ۱۴۰۷، ص ۳۵۱، سطر ۴- ص ۳۵۴، سطر ۹؛ برگ ۹ = چاپ قم، ۱۴۰۷، ص ۳۵۷، سطر ۱۴- ص ۳۶۱، سطر ۳۶۱؛ برگ ۲۹۸ = چاپ قم ۱۴۰۷، ص ۳۵۷، سطر ۱۴- ص ۳۶۱، سطر ۳؛ برگ‌های ۲۸۴-۲۸۵ = چاپ قم ۱۴۰۷، ص ۳۶۱، سطر ۳- ص ۳۶۸، سطر ۱۱؛ برگ‌های ۲۸۳، ۲۸۶-۲۸۷ = چاپ قم ۱۴۰۷، ص ۳۷۴، سطر ۵، ص ۳۸۳، سطر ۱؛ برگ ۲۹۹ = چاپ قم ۱۴۰۷، ص ۳۸۳، سطر ۱- ص ۳۸۶، سطر ۳؛ برگ ۸ = چاپ قم ۱۴۰۷، ص ۳۸۶- سطر ۲- ص ۳۸۹، سطر ۶؛ برگ ۱۴ = چاپ قم ۱۴۰۷، ص ۳۸۹، سطر ۶- ص ۳۸۲، سطر ۱۵؛ برگ ۱۰ = چاپ قم ۱۴۰۷، ص ۳۹۲، سطر ۱۵- ص ۳۹۵، سطر ۱۹؛ برگ ۲۸۸-۲۹۷ = چاپ قم ۱۴۰۷، ص ۳۹۵- سطر ۱۹، ص ۴۲۱، سطر ۸؛ برگ ۱۱ = چاپ قم ۱۴۰۷، ص ۴۳۱، سطر ۸- ص ۴۳۴، سطر ۱۳؛ برگ ۱۳ = چاپ قم ۱۴۰۷، ص ۴۳۷، سطر ۱۹- ص ۴۴۰، سطر ۱۶؛ برگ‌های ۱۲ الف- ب = چاپ قم ۱۴۰۷، ص ۴۵۸، سطر ۱۹- ص ۴۶۳، سطر ۲ که مشتمل بر نسخه‌ای ناقص از کتاب العمده فی عیون صحاح الاخبار فی مناقب الامام الابرار ابن بطریق است که عبدالله بن زید عنسی خود کتابت کرده (به جز برگ ۲۸۹ ب که به خط خواهرزاده‌اش محمد بن اسعد است). در آغاز متن (برگ ۱۷۵ الف، تصویر چهارم) عنسی خود را مالک نسخه معرفی کرده و نوشته است:

1. MS Ambrosiana H 70. Cf. Oscar LÖfgren and Renato Traini, *Catalogue of the Arabic manuscripts in the Biblioteca Ambrosiana: Nuovo fondo, series F (nos. 1296- 1778)* (Milan: Silvana Editoriale, 2011, 244f. no. 1692).

محمد بن اسعد در برگ ۲۸ الف، یادداشت زیر را به تاریخ رجب ۶۴۴/نوامبر-دسامبر ۱۲۴۶ افزوده که بیان داشته اواز نگارش المفتاح فراغت حاصل کرده و کتابت المذهب را آغاز کرده است:

«فرغ من نساخته الفقیر الی رحمة ربه محمد بن أسعد بن زید المذحجي / و فقه الله للخیر و ختم له به و لوالديه و لمن قال آمین / يوم الثلاثاء الثاني من شهر رجب المعظم سنة أربع وأربعين و ستمائة / بمدينة صعدة المحروسة و الحمد لله وحده / و صلواته علی رسولہ سیدنا محمد النبی وآله الطاهرين و سلامه / یتلو ذلک کتاب المذهب فی فتاویٰ امیر المؤمنین / و امام المسلمین أبی محمد عبد الله بن حمزة بن سلیمان بن علی (+ بن أبی هاشم که میان سطور اضافه شده است) بن رسول الله / صلواته علیه و علیهم أجمعین / تألیف القاضي الأجل الفاضل الكامل العالم العامل داعی امیر المؤمنین محمد بن أسعد بن إبراهیم / المرادی طوّل الله عمره رحمه الله». کتاب به تحقیق عبدالسلام بن عباس الوجیه (عمان: مؤسسة الإمام زید بن علی الثقافية، ۱۴۲۱/۲۰۰۱) منتشر شده است.

مالک عبدالله بن زید بن أحمد غفر الله له ولوالديه صلى الله على محمد وآله. عبدالله بن زید کتابت بخش اول عمده ابن بطریق رادر جمادی الاولی ۶۴۴/ سپتامبر ۱۲۴۶ به پایان رسانده است. این مطلب با آن چه که مسوری آورده که کتابت تمام نسخه در هفتم جمادی الثانی ۶۴۴/ ۲۰ اکتبر ۱۲۴۶ به پایان رسیده، تطابق دارد، آخرین انجامه متن از نسخه افتاده است. نسخه با جزء اول کتاب پایان یافته و بیان آغاز کتابت جزء دوم (که به صورت یک خط در میان سیاه و قرمز کتابت شده) (برگ ۲۴۳ ب) (تصویر ششم) چنین است:^۱

نجز الجزء الأول من عیون صحاح الأخبار فی مناقب إمام الأبرار علی بن /أبي طالب صلوات الله علیه وسلامه والحمد لله وحده وصلواته / علی سیدنا محمد النبی وآله وسلامه وافق الفراغ منه یوم الخمیس / أول خمیس فی شهر جمادی الأولى من شهر سنة أربع وأربعین وستمائة / ویتلوه الجزء الثاني أوله قوله صلى الله علیه وسلم لعلي عليه السلام خاصف النعل / الجزء الثاني من العمدة فی عیون صحاح الأخبار / فی مناقب إمام الأبرار أمير المؤمنين علي بن أبي طالب صلى / الله علیه وعلى ذریته الأطهار وسلم / تصنیف تاج العلماء سدید / النطق مفتی آل الرسول عليه السلام أبي الحسين يحيى بن الحسن / بن الحسين بن علي بن محمد البريق / الأسدي الحلبي ضاعف الله مجده وسدده / والحمد لله وصلواته علی سیدنا محمد وآله وسلامه.

تاریخ های مختلف انجامه ها دلالت دارد که عبدالله بن زید عنسی، نخست تنبیه الغافلین (۱۳ ربیع الثانی ۶۴۴) را کتابت کرده و پس از آن به استتساخ شواهد التنزیل پرداخته که او تنها بخش اول آن را استتساخ کرده و بخش قابل ملاحظه ای از نسخه را برای اتمام کتابت کتاب برای خواهرزاده اش سفید گذاشته است (در ۲ شوال ۶۴۴) و به کتابت عمده پرداخته که او کتابت آن را در ۷ جمادی الثانی ۶۴۴ به پایان رسانده است. جالب توجه است که عبدالله عنسی کتابت نسخه را در سنّ و سالی انجام داده که پیش از آن شأن و مقامی به عنوان یک عالم یافته است. نسخه در حقیقت خصلت عالم کاتب را که در این دوره درین فراوان با آن مواجه می شویم را تأیید می کند.^۲

۱. آغاز مجلد دوم برابر است با صفحه ۲۲۴ از چاپ قم ۱۴۰۷/ ۱۹۸۶-۱۹۸۷ (الفصل الثامن والعشرون).

2. See our "Mu tazilism after Abdalabbār".

کتابت کتاب العمده ابن بطریق در مجموعه حاضر، مطلب مهم و قابل تأملی است. در حالی که دو کتاب دیگر، یعنی تنبيه الغافلين حاکم جشمی و شواهد التنزيل حاکم حسکانی که از آیات نازل شده در حق علی بن ابی طالب و اهل بیت علیهم السلام بحث می کنند، ابن بطریق در کتاب العمده به گردآوری احادیث بیانگر حق علویان از منابع حدیثی اهل سنت پرداخته و آیات قرآنی مربوط به آن ها را تنها در یک فصل گردآوری کرده است.^۱ به نظر مناسب ترمی آمد که در این مجموعه خطی، کتاب خصائص الوحي المبين ابن بطریق که تماماً به بحث از آیات قرآنی نازل در حق اهل بیت علیهم السلام پرداخته، ذکر شود که به موضوع دو کتاب دیگر نزدیکی وثیق تری دارد. این که چنین امری رخ نداده، دلالت دارد که کتاب خصائص در دسترس عالمان یعنی نبوده است.^۲

نسخه حاضر از کتاب العمده ابن بطریق که در تصحیح متن آن توسط مصححان چاپ قم مورد استفاده قرار نگرفته^۳ (اگر نه) کهن ترین نسخه از کتاب است حتی از نسخه های کتاب موجود در محافل و حلقه های امامیه از کتاب است.^۴

۱. فهرست کامل از منابع سنی به همراه طریق روایت ابن بطریق در آغاز کتاب العمده، چاپ قم ۱۴۰۷، ص ۱۸-۲۳ آمده است (فصل في ذکر طرق اسانید هذا الكتاب).

۲. این را می توان بر اساس نبود ذکری از کتاب خصائص الوحي المبين در اجازات باقی مانده از عالمان یعنی قرن ششم هجری / دوازدهم میلادی بیان کرد. برای مثال بنگرید به مقاله مشترکمان:

“The literary-religious tradition”.

۳. بنگرید به قبل، پی نوشت چهارم.

۴. مصطفی درایتی (فهرست وارء دست نوشت های ایران (دنا)، دوازدهم جلد (تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، ۱۳۸۹/۲۰۱۰)، ج ۷، ص ۶۲۷، شماره های ۱۹۴۷۹۷-۱۹۴۸۱۸ که بیست و دو نسخه از کتاب موجود در کتابخانه های ایران را فهرست کرده و کهن ترین آن ها مورخ قرن هفتم هجری / سیزدهم میلادی است (کتابخانه مجلس، شماره ۸۹۸۱؛ نسخه به نظر می رسد که ریشه یمنی داشته باشد (تصاویر دوازدهم تا چهاردهم): ۵ رجب ۸۶۷/۲۶ مارس ۱۴۶۳ و ۱۰ شوال ۹۸۲/۲۳ ژانویه ۱۵۷۵ (هر دو نسخه در شیراز و کتابخانه علامه طباطبائی، شماره های ۹۵۱ و ۹۵۲ نگه داری می شوند) می باشند. نسخه ۲۹۹۷ کتابخانه آیت الله مرعشی که در ضمن مجموعه ای یمنی الاصل قرار دارد، علاوه بر تألیفات دیگر، مشتمل بر کتاب عمده ابن بطریق (برگ های ۶۹ ب-۱۴۴ ب) و شواهد التنزيل حسکانی (برگ های اب ۶۸ الف) است. نسخه اخیر را یمیی بن حسین بن اسماعیل بن ابراهیم بن اسماعیل بن حسن بن سهیل در ۱۳ شعبان ۱۳۸۱/۲۰ ژانویه ۱۹۶۲ کتابت کرده است. بنگرید به: سید احمد حسینی، فهرست نسخه های خطی کتابخانه عمومی حضرت آیت الله العظمی مرعشی (قم: چاپخانه مهر استوار، ۱۳۵۴-؟/۱۹۷۵-؟)، ج ۸، ص ۱۶۹-۱۷۱. برای نسخه های عمده ۹۵

صفحه عنوان کتاب (برگ ۱۷۵ الف، تصویر چهارم) متن اجازه روایت متن که ابن بطریق حلی در حلب به عفیف الدین علی بن محمد بن حامد یعنی صنعانی و فرزندش یاقوت در جمادی الاول ۵۹۶/فوریه ۱۲۰۰ داده، آمده است. پس از آن نیز اجازه ای دیگر از علی بن محمد بن حامد به علی بن احمد بن حسین بن مبارک اکوع به تاریخ ۱۷ ذی الحجه ۵۹۸/۷ سپتامبر ۱۲۰۲ آمده است. کل مطالب آمده در صفحه عنوان چنین است:

کتاب العمدة فی عیون صحاح الأخبار فی مناقب /امام الأبرار/أمیر المؤمنین علی بن اُبی طالب وصی المختار/ صلی الله علیه وعلى ذریته الأئمة الأطهار تصنیف /الشیخ الإمام الأجل الأوحد العالم الفاضل الفقیه شمس /الدین نجم الإسلام تاج العلماء سدید النطق مفتی آل الرسول /علیهم السلام/أبی الحسین یحیی بن الحسین (?) بن الحسین بن علی بن محمد البطریق /الأسدی الحلبي ضاعف الله مجده وجدد سعده/ وفي الأصل أيضاً (مشطوب) قرأ علی هذا الكتاب من أوله إلى آخره الشیخ الأجل العالم /عفیف الدین علی بن محمد بن حامد الیمنی صنعانی أیدہ الله وسمع /بقرائته ولده الموفق یاقوت وأجزت لهما روايته عنی متى یشاء (?) کتبه /یحیی بن الحسن بن الحسین بن علی بن محمد البطریق الأسدی الحلبي بحروسة /حلب فی غرة جمادی الاولى من سنة ست وتسعين وخسمائة ولله المنة والحمد/ وفي الأصل أيضاً (مشطوب) ناولت علی بن أحمد بن الحسین بن المبارک الاکوع هذا المجلد وهما یشتملان علی مناقب أهل البيت ﷺ وأجزت لهما (کذا) روايتهما/ عنی عن المصنف وكتب علی بن محمد بن حامد الیمنی صنعانی فی سابع عشر/ من ذی الحجة من سنة ثمان وتسعين وخسمائة والحمد لله وحده وصلواته علی محمد وآله.

تعبیر ناولت و اجازات استنساخ شده از روی نسخه اصل (و فی الاصل ایضاً...) دلالت دارد که نسخه از روی نسخه ای بوده که علی بن محمد صنعانی آن را نزد ابن بطریق در حلب خوانده و همان نسخه به یمین رسیده و نسخه مادر و اساس کتابت برای عبدالله بن زید عنسی

لله در کتابخانه های ایران هم چنین بنگرید به: سید احمد حسینی، التراث العربی المخطوط فی مکتبات ایران العامة، چهارده جلد (قم: منشورات دلیل ما، ۲۰۱۰)، ج ۹، ص ۱۳۷، برای دو نسخه موجود از کتاب العمده در شیراز بنگرید به: محمد برکت، «فهرست الفبایی نسخه های تک کتابی کتابخانه علامه طباطبائی شیراز»، نسخه پژوهی، جلد دوم (۱۳۸۴/۲۰۰۵)، ص ۱۹۶ به بعد. نسخه شماره ۹۵۱ نیز به نظر می رسد که ریشه یمنی داشته باشد.

۱. تعبیر «واخاه» به احتمال بسیار اشاره به مجلد دوم کتاب عمده باشد.

بوده است. علی بن محمد بن حامد صنعانی در کتاب‌های تراجم‌نگاری زیدیان در میان محدثانی سنی که آثار آن‌ها محلّ مراجعه زیدیان بوده، یاد شده است.^۱ مطلب خاصی درباره گرایش و هویت دینی او دانسته نیست که بتوان به قطعیت بیان کرد. در حالی که ارتباط صنعانی با ابن بطریق در حلب شاید دلالت داشته باشد که وی شیعه دوازده امامی باشد، در نسخه خطی ۲۴۲۱ عاطف افندی از صنعانی و گرایش مذهبی او به تسنن و حنبلی یاد شده است.

نسخه عاطف افندی مشتمل بر کتاب *مختصر نه‌ایه الأمل فی علم المجدل* از ابن معمار بغدادی است که در رمضان ۶۰۵/ مارس-آوریل ۱۲۰۹ توسط یاقوت بن عبدالله، غلام علی بن محمد بن حامد صنعانی همدانی (برگ ۱۵۶ ب) کتابت شده و پس از آن ابن معمار اجازه‌ای به یاقوت در آغاز شوال ۶۰۶/ اواخر مارس ۱۲۱۰ داده است. در این‌جا نیز در خصوص ارتباط میان یاقوت و علی بن محمد صنعانی به وضوح او به المضاف الی مولاه السید الاحد الصدر الکبیر عقیف الدین ابی الحسن علی الیمانی (برگ ۱۵۹ ب) معرفی شده است.^۲ بر این اساس گفته ابن بطریق که پنداشته یاقوت فرزند علی بن محمد (بن‌گرید به قبل) نادرست باشد.

اطلاعات بیشتر درباره علی بن محمد بن حامد در نسخه‌ی منی که مشتمل بر کتاب مناقب *علی بن ابی طالب* تألیف ابن مغازلی واسطی (متوفی ۴۸۳/۱۰۹۰) که (به نحو غیرمستقیم) مبتنی بر نسخه اصل کتابت شده توسط عالم دوازده امامی ابوالحسن علی بن محمد بن حسن بن

۱. ابراهیم بن قاسم شهاری، *طبقات الزیدیه الکبری (القسم الثالث)* ویسمی بلوغ المراد الی معرفة الاسناد، سه جلد، تحقیق عبدالسلام بن عباس وجیه (مک‌لین، ویرجینیا: مؤسسه الامام زید بن علی الثقافیه، ۱۴۲۱/۲۰۰۱)، ج ۳، ص ۱۵۲۳-۱۵۲۷، شماره ۸۶۴.

۲. برای توصیف مختصر از نسخه بن‌گرید به: رمضان ششن، *مختار من المخطوطات العربیه النادره فی مکتبات ترکیا* (استانبول: ایسار، ۱۹۹۷)، ص ۱۵۸ به بعد، شماره ۲۲۲؛

Shīshīn, "Esquisse d'une histoire du développement des colophons dans les manuscrits musulmans," *Scribes et manuscrits du Moyen-Orient*, ed. François Deroche (Paris: Bibliothèque nationale de France, 1997), 200 no. 21.

نسخه اخیر توسط میلر در رساله دکترایش نیز مورد استفاده و مراجعه بوده است. بن‌گرید به:

Larry B. Miller, *Islamic Disputation Theory: A study of the development of dialectic in Islam from the tenth through fourteenth centuries* (PhD thesis, Princeton, 1984), 170ff.

ابی نزار ابن شرفیه واسطی در ۵۸۵/۱۱۸۹-۱۱۹۰ در واسط، آمده است.^۱ راوی متن، عمران بن حسن بن ناصر شستوی عذری (متوفی پس از ۶۳۰/۱۲۳۲-۱۲۳۳) عالم زیدی برجسته قرن هفتم هجری / سیزدهم میلادی یعنی است^۲ که خود مناقب ابن مغازلی را نزد بهاء الدین علی بن احمد بن حسین اکوع براساس نسخه‌ای کتابت شده از نسخه ابن شرفیه در ۵۹۹/۱۲۰۳ کتابت کرده، خوانده و نسخه خود را از روی نسخه ابن شرفیه در ۶۲۳/۱۲۲۶

۱. نسخه یمنی تبار در کتابخانه اسلامی در تهران بوده است. وضعیت کنونی کتابخانه مذکور و مکان نسخه نامعلوم است. تصویرهای از نسخه اصل در کتابخانه مرعشی (قم، نسخه عکسی ۱۸۷؛ بنگرید به: محمد علی حائری، فهرست نسخه‌های عکسی کتابخانه عمومی حضرت آیت الله العظمی مرعشی نجفی (قم: کتابخانه بزرگ حضرت آیت الله العظمی مرعشی نجفی، ۱۳۶۹ ش/۱۴۱۱/۱۹۹۰)، ج ۱، ص ۱۷۰ به بعد) و کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران (بنگرید به: محمد تقی دانش پژوه، فهرست میکروفیلم‌های کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران (تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۴۸-۱۳۶۳ ش/۱۹۶۹-۱۹۸۴)، ج ۳، ص ۳۱) موجود است. هم چنین بنگرید به: عبدالعزیز طباطبائی، اهل البيت فی المكتبة العربية (قم: مؤسسة آل البيت، ۱۴۱۷/۱۹۹۶)، ص ۵۴۸-۵۸۴، شماره ۷۲۰؛ درایتی، فهرست وارو، ج ۱۰، ص ۶۹، شماره ۲۷۳۵۷۴. نسخه خطی مشتمل بر اجازة داده شده ابن بطریق به علی بن محمد بن حامد و فرزندش یاقوت برای روایت عمده نیز هست که پس از آن اجازة داده شده علی بن محمد به علی بن احمد بن حسین اکوع (در حاشیه صفحه ۱ به دست خط متفاوتی آمده است (تصویر پانزدهم). براساس نسخه یمنی، مناقب ابن مغازلی توسط محمد باقر مهبودی (تهران، ۱۳۹۴/۱۹۷۴) تصحیح و منتشر شده و مهبودی به تفصیل طریق روایت کتاب (ص ۳۲ به بعد) را ذکر کرده است. چاپ اخیر چندین بار در بیروت به همراه بخشی از مقدم، مصحح تجدید چاپ شده که معمولاً در چاپ‌ها حذف شده است. تصحیح دیگر متن براساس نسخه‌ای یمنی (مورخ ۱۶ رمضان ۱۲۸۸/۲۹ نوامبر ۱۸۷۱) توسط ابو عبدالرحمان ترکی بن عبدالله وادعی (صنعاء، دار الآثار، ۱۴۲۴/۲۰۰۳) انجام شده است. درباره ابن شرفیه که به خطا نویسنده کتاب عیون الحکم والمواعظ معرفی می شود و اثری مشتمل بر اقوال منسوب به علی بن ابی طالب علیه السلام است (تصحیح حسین حسینی بیرجندی، قم: دار الحدیث، ۱۳۷۶ ش/۱۹۹۷) بنگرید به: حسن انصاری، «ابن شرفیه و کتاب عیون الحکم والمواعظ»، کتاب ماه دین، ۳۵ (۱۳۷۶ ش/۱۹۹۷)، ص ۱۲-۱۵. درباره ابن مغازلی نیز بنگرید به: «ابن مغازلی واسطی»، دائرة المعارف بزرگ اسلامی، ج ۴، ص ۶۴۷ به بعد.

۲. درباره او بنگرید به: احمد بن صالح ابن ابی الرجال، مطلع البدور و مجمع البحور فی تراجم رجال الزیدیه، چهار جلد، تحقیق مجدالدین بن محمد بن منصور المؤیدی (صعده: مرکز اهل البيت للدراسات الاسلامیه، ۲۰۰۴)، ج ۳، ص ۳۹۵-۳۹۷، شرح حال شماره ۹۷۶؛ شهابی، طبقات الزیدیه الکبری، ج ۲، ص ۸۳۳-۸۳۹، شرح حال شماره ۵۲۷؛ عبدالسلام بن عباس الوجیه، اعلام المؤلفین الزیدیه (مک لین، ویرجینیا: مؤسسة الامام زید بن علی الثقافیه، ۱۴۲۰/۱۹۹۹)، ص ۷۳۶ به بعد، شرح حال شماره ۸۰۱؛ امین فؤاد سید، مصادر تاریخ الیمن فی العصر الاسلامی (قاهره: المعهد العلمی للآثار الشرقیة، ۱۹۷۴)، ص ۱۲۶، شماره ۱۲.

کتابت کرده است،^۱ در آغاز آن طریق و اسناد روایت خود به کتاب در آغاز متن آورده است (عمران کسی است که عبارت اخبرنا در آغاز عبارت به او باز می گردد):

...أخبرنا الفقيه الأجل الزاهد بهاء الدين علي بن أحمد بن الحسين الأكوخ قراءةً عليه وأنا أسمع في جمادي الآخرة من سنة تسع وتسعين وخمسمائة بمسجد المدرسة المنصورية بقرية حوث، قال: أخبرنا علي بن محمد بن حامد الصنعاني اليمني بمكة حرسها الله تعالى في العشر الوسطى من شهر ذي الحجة آخر شهور سنة ثمان وتسعين وخمسمائة مناولاً قال: أخبرنا أبو الحسن علي بن أبي الفوارس بن أبي نزار ابن الشرفية، قال: أخبرنا الشيخ المعمر صدر الدين المقرئ صدر الجامع بواسط أبو بكر ابن الباقلاني المقرئ والقاضي جمال الدين نعمت الله بن العطار، والقاضي الأجل العدل عز الدين هبة الكريم ابن الحسن بن الفرج بن علي بن حبان بن رحمه الله رواه في شهر الله الأصم رجب من سنة إحدى وتسعين وخمسمائة قال: أخبرني أبي العدل أبو الحسن علي بن محمد الجلابي الخطيب المصنف رحمه الله المعروف بابن المغازلي قال....

سلسله روایت طریق کتاب که عمران بن حسن آورده، اطلاعاتی را که در اجازه ابن بطریق به علی بن محمد بن حامد آمده تکمیل می کند. عمران بیان داشته که او متن کتاب ابن مغازلی را نزد استادش بهاء الدین اکوچ در مدرسه منصوریه شهر حوث در جمادی الثانی ۵۹۹/فوریه مارس ۱۲۰۳ خوانده و بهاء الدین اکوچ نیز متن را نزد علی بن محمد بن حامد در مکه (زمانی که صنعانی در مکه آن جا اقامت داشته پیش از آن که به بغداد برود، بنگرید به قبل) خوانده است.

براین اساس شاید حتی بتوان با اطمینان گفت که در مکه بوده که بهاء الدین اکوچ کتاب العمده ابن بطریق را نزد علی بن محمد صنعانی خوانده و کتاب العمده و المناقب را با خود به ین برده و در آن جا به روایت کتاب برای شاگردانش پرداخته است. فزون تر آن که بر اساس مطالب عمران، علی بن محمد صنعانی، کتاب المناقب ابن مغازلی را نزد ابن شرفیه احتمالاً در واسط خوانده است.

۱. بنگرید به: ابن مغازلی، المناقب، تصحیح بهبودی، ص ۳۲۹. هم چنین بنگرید به نسخه عکسی مرعشی، شماره ۱۸۷ (تصویر شانزدهم).

بهاء الدین علی بن احمد بن حسین بن مبارک بن ابراهیم بن محمد بن ابراهیم اکوع (زنده در ۶۲۷/۱۲۲۹-۱۲۳۰)^۱ یکی از اصحاب امام المنصور بالله بوده که نزد او تحصیل می کرده، هرچند راوی برخی آثار برای امام زیدی نیز بوده است.

زمانی که بهاء الدین نزد المنصور رکن الدین سلیمان بن ناصر سحولی (متوفی پس از ۶۰۰/۱۲۰۳-۱۲۰۴) کتاب شمس الشریعة الاسلام فی فقه اهل البيت را می خوانده،^۲ از ربیع الثانی ۶۰۱/دسامبر ۱۲۰۴ به بعد، بهاء الدین هم چنین فتاوی المنصور بالله را که او صادر می کرده، مکتوب می کرده است. فتاوی مذکور که به کتاب الکفاره رسیده، به نام اختیارات المنصورية نیز شناخته می شود.^۳

المنصور بالله در حقیقت خود کسی بود که بهاء الدین را به مکه فرستاد و در آن جا بهاء الدین موفق به دیدار علی بن محمد بن حامد شده بود و از طریق بهاء الدین بود که المنصور بالله از علی بن محمد صنعانی اجازه روایت داشت.^۴ سوای اختیارات المنصورية،

۱. درباره او بنگرید به: ابن ابی الرجال، مطلع البدور ج ۳، ص ۱۹۴-۱۹۸، شرح حال شماره ۵۸۱؛ شهاری، طبقات الزیدیه الکبری، ج ۲، ص ۶۹۸-۷۰۳، شرح حال شماره ۴۱۶. پدرش احمد و فرزندش عبدالله نیز علمانی مشهور بوده اند. درباره خاندان اکوع بنگرید به: القاضی اسماعیل بن علی الاکوع، هجر العلم ومعاقله فی الیمن، شش جلد (بیروت/دمشق، دار الفکر/دار الفکر المعاصر، ۱۴۱۶/۱۹۹۵)، ج ۴، ص ۲۱۱۰-۲۱۲۷، شماره ۴۰۳. کتابخانه ملی برلین مجموعه ای از رسائل امام قاسم بن ابراهیم (نسخه خطی گلاسره ۱۰۱، کتابت شده در شعبان ۱۱۴۹/۵۴۴) را در اختیار دارد، بهاء الدین آن را خوانده است و در چند جای نسخه بلاغ قرائت به خط او نیز آمده است. برای توصیف مختصر مجموعه مذکور بنگرید به:

Wilhelm Ahlwardt, *Verzeichnis der arabischen Handschriften der Königl. Bibliothek zu Berlin* 1-10 (Berlin: A.W. Schade, 1887-1899 [repr. Hildesheim: Olms, 1980-1981]), vol. 4: 290f. no. 4876.

۲. برای کتاب و مؤلفش بنگرید به: ابن ابی الرجال، مطلع البدور ج ۲، ص ۳۷۵-۳۷۷، شرح حال شماره ۶۴۲؛ شهاری، طبقات الزیدیه الکبری، ج ۱، ص ۴۷۸-۴۸۱، شرح حال شماره ۲۸۱؛ سید احمد حسینی، مؤلفات الزیدیه، سه جلد (قم: مکتبه آیت الله العظمی المرعشی النجفی، ۱۴۱۳/۱۹۹۲-۱۹۹۳)، ج ۲، ص ۲۱۳ به بعد، شماره ۲۰۷۱. برای نسخه های موجود از کتاب بنگرید به: وجیه، اعلام المؤلفین الزیدیه، ص ۴۷۰-۴۷۱، شرح حال شماره ۴۶۶.

۳. کتاب به صورت خطی در دسترس است. بنگرید به: وجیه، اعلام المؤلفین الزیدیه، ص ۶۵۳ به بعد، شرح حال شماره ۶۸۰.

۴. بنگرید به: عبدالله بن حمزه، الشافی، ج ۱، ص ۱۴۹ و موارد متعدد دیگر.

بهاء الدین هم چنین کتاب الاخبار الاربعون الوسيلة الى رب العالمين من فضائل امير المؤمنين را نگاشته که به صراحت برگرفته از کتاب مناقب امير المؤمنين علي بن ابي طالب ابن مغازلی است.^۱

عبدالله بن زید عنسی متن کتاب العمده را با بیان طریق متصل خود به مؤلف کتاب آغاز کرده است. بر این اساس می توان دریافت که بهاء الدین علی بن احمد اکوع نیز به نوبه خود راوی کتاب برای شاگردش احمد بن محمد شعله (شعلة الاکوع) بوده که او نیز اجازه روایت کتاب را به شاگرد عبدالله بن زید، کاتب نسخه حاضر از متن کتاب المناقب داده است که وی نسخه مادر حلبی کتاب المناقب را به عنوان نسخه اصل در اختیار داشته است. اسناد عبدالله بن زید عنسی (برگ های ۱۷۵ ب، سطور ۲-۸) (تصویر پنجم) در روایت کتاب چنین است:

أخبرنا الشيخ الأجل الفاضل العالم الكامل أحمد بن محمد المعروف بشعلة كتاباً و إجازة/ قال أخبرنا الفقيه الفاضل بهاء الدين علي بن أحمد بن الحسين المعروف بالأکوع/ قال أخبرنا عفيف الدين علي بن محمد بن حامد اليميني الصنعاني مناولاً في سابع/ عشر من ذي الحجة من سنة ثمان وتسعين وخمسمائة قال أخبرني يحيى بن الحسن/ بن الحسين بن علي بن محمد بن البطريق الأسدي الحلبي بمحروسة حلب في غرة/ جمادى الأولى من سنة ست وتسعين وخمسمائة قراءة وهو المصنف لهذا/ الكتاب.

کتابخانه آمبروزیانا شهر میلان، نسخه ای دیگر از کتاب العمده ابن بطريق را در اختیار دارد که اطلاعات بیشتری در خصوص روایت کتاب در میان زیدیان یمنی دربردارد.^۲

۱. بهاء الدین علی بن احمد اکوع، الاخبار الاربعون الوسيلة الى رب العالمين من فضائل امير المؤمنين، تحقیق عبدالسلام بن عباس الوجیه (عمان: مؤسسة الامام زيد بن علي الثقافية، ۲۰۰۳). در آغاز متن (ص ۱۳ به بعد) او طریق روایت خود در نقل کتاب المناقب ابن مغازی را به تفصیل چنین ذکر کرده است: «فقد أخبرني الشيخ الأجل النجيب عفيف الدين علي بن محمد بن حامد اليميني الصنعاني أيداه الله بمكة حرسها الله في شهر ذي الحجة من شهر سنة ثمان وتسعين وخمسمائة، قال: أخبرنا الشيخ الإمام الأجل الأوحده العالم الفقيه شمس الدين نجم الإسلام تاج العلماء سديد النطق أبو الحسن يحيى بن الحسن بن الحسين بن علي بن محمد البطريق الأسدي الحلبي ضاعف الله مجده قراءة عن الشيخ المعمر صدر الدين المقرئ صدر الجامع بواسط أبو بكر بن عبدالله بن منصور بن عمران الباقلائي المقرئ عن القاضي العدل أبي عبدالله محمد بن علي بن محمد بن محمد الجلابي رحمه الله تعالى عن أبيه القاضي العدل أبي الحسين علي بن محمد بن محمد بن الجلابي الخطيب الشافعي المعروف بابن المغازلي الواسطي قال...». طریق ذکر شده نشان می دهد که اکوع تصمیم به نگارش گزیده ای از روایات آورده توسط ابن مغازلی را داشته که در کتاب العمده نیز آمده، جز آن که در کتاب اخیر او به طریق متصل به خود ابن مغازلی به روایت پرداخته است.

2. C 96. Cf. Oscar Löfgren and Renato Traini, *Catalogue of the Arabic Manuscripts of the Biblioteca Ambrosiana*. Vol. II: Nuovo Fondo: Series A—D (Nos. 1—830) (Vicenza: N. Pozza, 1981), 170 no. 352.

صفحه عنوان نسخه در آن جا (برگ ۲ الف، تصویرنهم) به همان شکل که در نسخه عبدالله بن زید عنسی آمده، ذکر شده است:

کتاب العمدۃ فی عیون صحاح الأخبار/ فی مناقب امام الأبرار أمير المؤمنين / علی بن ابي طالب وصي المختار/ صلی الله علیه وعلی ذریته الأئمة الأطهار/ تصنیف الشیخ الإمام الأجل الأوحد العالم/ الفاضل الفقیه شمس الدین نجم الإسلام/ تاج العلماء سدید النطق مفتی/ آل الرسول ﷺ ابي الحسين / یحیی بن الحسن بن الحسن (کذا) بن الحسين بن علی بن / محمد بن البطریق الأسدي الحلبي ضاعف الله مجده.

متن نیز با همان سلسله سند که عبدالله بن زید عنسی آورده، آغاز شده است که دلالت دارد کتاب به طریق متصل به ابن بطریق به طریق علی بن محمد بن حامد الیمانی الصنعانی از علی بن احمد بن الحسین بن المبارک الاکوع از احمد بن محمد شعله (شعله الاکوع) (برگ ۲ ب، تصویر دهم) روایت شده است:

بسم الله الرحمن الرحيم و به نستعين أخبرنا الشيخ الأجل العالم الفاضل أحمد بن محمد بن القسم الأكوع قراءةً عليه قال أخبرنا الفقيه الفاضل الإمام بهاء الدين علي بن أحمد بن الحسين المعروف بالأكوع (رضي الله عنه، إضافة في الهامش) مناولاً قال أخبرنا عفيف الدين علي بن محمد بن حامد اليماني الصناني مناولاً في سابع عشر من ذي الحجة من سنة ثمان وتسعين وخمسمائة قال أخبرنا يحيى بن الحسين بن الحسن بن علي بن محمد البطريق الأسدي الحلبي بحروسة حلب في غرة جمادي الأولى من سنة ست وتسعين وخمسمائة قراءةً هو المصنف لهذا الكتاب....

متن استتساخ شده کتاب نیز به دو مجلد تقسیم شده و عبارات پایانی مجلد اول (برگ ۱۳۷ ب، تصویر یازدهم) نیز دقیقاً همان مطلبی است که در نسخه کتابت شده توسط عبدالله بن زید عنسی آمده است. در حالی که کاتب نسخه آمبروزیانا هویتش شناخته نیست، در حاشیه برگ ۱۳۷ ب نسخه، یادداشتی به قلم معاصر کهنسال تر عبدالله بن زید عنسی، یعنی حمید بن احمد بن محمد بن احمد محلی صنعانی (متولد ۵۸۲/۱۱۸۶، متوفی ۶۵۲/۱۲۵۴) آمده که خود عالم و فقیه برجسته زیدی بوده^۱ و بیان داشته که او کتاب را با نسخه ای دیگر که بر

۱. درباره او بنگرید به: ابن ابی الرجال، مطلع البدور، ج ۲، ص ۲۴۵-۲۵۱، شرح حال شماره ۵۲۰: شهاری، طبقات الزیدیه الکبری، ج ۱، ص ۴۲۱-۴۲۴، شرح حال شماره ۲۴۷: وحیه، اعلام المؤلفین الزیدیه، ص ۴۰۷-۴۱۰، شرح حال شماره ۴۰۸: امین فؤاد سید، مصادر التاريخ الیمن، ص ۱۲۷ به بعد، شماره ۱۳.

بهاء الدین علی بن احمد بن حسین بن مبارک اکوع خوانده شده، مقابله کرده و کار مقابله نیز در اول شعبان ۶۴۰/۲۴ ژوئیه ۱۲۴۳ به پایان رسیده است. حمید محلی در ادامه متذکر شده که او عمده رانزد علی بن احمد اکوع خوانده و از وی اجازه روایت کتاب را از او به طریق استادش به مؤلف اخذ کرده است. متن کامل مطالبی که محلی آورده، چنین است:

نجز الجزء الأول من عیون صحاح الأخبار فی مناقب إمام الأبرار علی بن أبي طالب
صلوات الله علیه وسلامه / يتلوه في الجزء الثاني قوله ﷺ لعلي عليه السلام خاف النعل
والحمد لله رب العالمين وصلواته على سيد المرسلين محمد وعلى أهل بيته الطيبين
وصحبه المكرمين وسلامه / قوبل على النسخة الواردة من الشبام وهي النسخة
المسموعة لمن روينا عنه وأجازها لنا وهو الفقيه الفاضل بهاء الدين علي بن أحمد عليه السلام
وصح ذلك بقدر الإمكان وفرغ منه في أول شعبان سنة أربعين وستمائة وكتب
مالك الكتاب حميد بن أحمد بن محمد المحلي حامداً لله تعالى على عميم نواله
ومصلياً على سيدنا محمد وآله^۱.

عبارت های این یادداشت و شباهت های میان دو نسخه دلالت دارد که نسخه کتابت شده توسط عبدالله بن زید عنسی و نسخه تحت تملک حمید محلی از روی نسخه اصل کتابت شده از روی نسخه ای از روی نسخه اصل عمده ابن بطریق کتابت شده در حلب، کتابت شده و نسخه در اختیار حمید محلی، اندکی پیش از ۶۴۰/۱۲۴۳ توسط کاتبی ناشناس و توسط عنسی در ۶۴۴/۱۲۴۶ کتابت شده است.

فزون تر آن که در حالی که محلی نسخه رانزد بهاء الدین اکوع خوانده، عبدالله عنسی که ده یا پانزده سال جوان تر از محلی بوده، نسخه را بایک واسطه یعنی شعله الاکوع از بهاء الدین در روایت خود داشته است.

در کتابخانه آل الوزير در هجرة السرنسخه ای دیگر از کتاب عمده ابن بطریق وجود دارد که در قرن هفتم هجری / سیزدهم میلادی یا هشتم هجری / چهاردهم میلادی کتابت شده و مشتمل بر دو مجلد کتاب است.

در پایان جلد اول اجازه ابن بطریق به علی بن محمد بن حامد یمنی صنعانی گفته شده که از روی نسخه اصل کتابت شده است (فی نسخه علیها خط المصنف یحیی بن الحسن).

۱. هم چنین بنگرید به صفحه عنوان (برگ ۲ الف، تصویرنهم) که در آن جامع محلی به عنوان مالک نسخه یاد شده است.

مشخص است که نسخه اخیر نیز (مستقیم یا غیرمستقیم) مبتنی بر نسخه مادر کتابت شده در حلب است.^۱

۱. بنگرید به: عبدالله محمد حبشی، فهرست مخطوطات بعض المكتبات الخاصة في اليمن (لندن، مؤسسة الفرقان، ۱۹۹۴)، ص ۶۷، شماره ۱۲۱؛ وجیه، مصادر التراث، ج ۲، ص ۳۷۰ به بعد، شماره ۲۳. نسخه برای نویسندگان مقاله قابل دسترسی نبود. گمان وظن حبشی که نسخه در ۵۹۶ کتابت شده، براساس اطلاعات و توصیفات تفصیلی تر نسخه‌ای که وجیه آورده، نادرست است. در کتابخانه‌های یمن نسخه‌های دیگری از کتاب که در ادوار بعدی کتابت شده، موجود است: ۱. نسخه المكتبة الشرقية، شماره ۴۴۶، کتابت شده در ۱۷ رجب ۱۰۸۶/۷ اکتوبر ۱۶۷۵. بنگرید: احمد عبدالرازق رقیحی، عبدالله حبشی و علی وهاب آنسیف، فهرست مخطوطات مكتبة الجامع الكبير صنعاء، چهار جلد (صنعاء): وزارت الاوقاف والارشاد، ۱۹۸۴/۱۴۰۴، ج ۱، ص ۴۱۳. هم چنین بنگرید به: قائمه بالمخطوطات العربية المصورة بالميكروفيلم من الجمهورية العربية اليمنية (قاهره: مطبعة دار الكتب، ۱۹۶۷)، ص ۳۰ (میکروفيلم ۲۱۹۲)؛ ۲. نسخه خطی المكتبة الغربية، شماره ۲۶۶۴، مورخ محرم ۱۰۵۲/۱ آوریل مه ۱۶۴۲. بنگرید به: احمد محمد عیسوی و دیگران، فهرس المخطوطات اليمنية لدارالمخطوطات المكتبة العربية بالجامع الكبير، صنعاء، دو جلد (قم: مكتبة سماحة آية الله العظمى المرعشي النجفي الكبرى، الخزانة العالمية للمخطوطات الاسلامية، مركز الوثائق والتاريخ الدبلوماسي، وزارة الخارجية للجمهورية الاسلامية الايرانية، ۲۰۰۵/۱۴۲۶)، ج ۲، ص ۱۵۱۸؛ ۳. نسخه مکتبی محمد بن قاسم الوجیه، نسخه بدون تاریخ و ضمن مجموعه که هم چنین مشتمل بر جواهر العقدین فی فضائل الشرفین تألیف نورالدین سمهودی شافعی (متوفی ۱۵۰۵/۹۱۱-۱۵۰۶) (منتشر شده در دو جلد، بغداد: وزارت الاوقاف والشئون الدينية، ۱۹۸۴-۱۹۸۷)؛ مجموعه در زمان مسوری و المنصور بالله قاسم بن محمد بن علی و فرزندش المؤید بالله محمد همراه با بلاغ مسوری در دست بوده است. بنگرید به: وجیه، مصادر التراث، ج ۲، ص ۶۲۹؛ ۴. نسخه عبدالرحمان شایم، که مجموعه‌ای مشتمل بر تنبیه الغافلین حاکم جشمی (استنساخ شده در ۱۶۴۱/۱۰۵۱-۱۶۴۲) و عمده ابن بطریق بوده است. بنگرید به: وجیه، مصادر التراث، ج ۲، ص ۹۷. نسخه در اصل مشتمل بر شواهد التنزیل بوده و احتمالاً از روی مجموعه عنسی کتابت شده است. فزون تر ۵. دیگر نسخه کهن بی تاریخ از مجلد دوم متن که یمنی الاصل است و در کتابخانه آمبروزیانا نگه داری می شود (MS F245). بنگرید به:

Löfgren and Traini, Catalogue of the Arabic manuscripts in the Biblioteca Ambrosiana: Nuovo fondo, series F, 123 no. 1538.

مشخص نیست که نسخه در یمن کتابت شده یا در جایی دیگر. ۶. کتابخانه ملی برلین نیز نسخه‌ای یمنی الاصل (گلاس ۲۴) دارد که مشتمل بر منتخباتی از کتاب عمده ابن بطریق است که در ۱۷۳۶/۱۱۴۹ کتابت شده است. بنگرید به:

Ahlwardt, Verzeichnis, vol. 9: 220f. no. 9687.

بخش مذکور از نسخه اخیر با عنوان «ابطال شبه المتأولين لنص ولاية امير المؤمنين لمؤلف مجهول» توسط محمد کاظم محمودی در ضمن میراث حدیث شیعه، تدوین مهدی مهریزی و علی صدرايي خویی (قم، مرکز تحقیقات دار الحدیث، ۱۳۸۰/۲۰۰۱)، ج ۶، ص ۸۳-۱۰۴ منتشر شده است. درباره این چاپ هم چنین بنگرید به: حسن انصاری، «ابوالقاسم بستی و کتاب منسوب به ابن بطریق»، کتاب ماه دین، شماره‌های ۵۳-۵۴ (۱۳۸۰-۱۳۸۱/ش ۲۰۰۱-۲۰۰۲)، ص ۶۸.

عمده ابن بطریق یا مناقب ابن مغازی به واسطه بهاء الدین اکوع در میان عالمان مبنی تداول گسترده ای یافته است. سواى المنصور بالله،^۱ حمید بن احمد محلی، احمد بن محمد شعله الاکوع (که بهاء الدین به وی اجازه روایتی در ۶۲۷/۱۲۲۹-۱۲۳۰ داده^۲ و عمران بن حسن شتوی عذری، بهاء الدین دانسته است که کتاب یا دو کتاب را به فرزندش، عبدالله بن علی بن احمد^۳ و علی بن حمید بن احمد بن ولید قرشی (متوفی ۶۳۵/۱۲۳۷-۱۲۳۸) تدریس می کرده است.^۴ بهاء الدین هم چنین مناقب ابن مغازی را به محیی الدین محمد (یا حمید) بن احمد بن

۱. بر طبق گفته محمد بن متوکل علی الله مطهر بن یحیی بن مطهر بن قاسم (متوفی ۱۳۲۷/۷۲۸-۱۳۲۸) او مناقب ابن مغازی را از طریق پدرش که او نیز به نوبه خود کتاب را از المنصور بالله روایت کرده، در روایت خود داشته است. بنگرید به: شهراری، طبقات الزیدیه الکبری، ج ۲، ص ۱۰۷۲ به بعد، شرح حال شماره ۶۷۸.

۲. بنگرید به: شهراری، طبقات الزیدیه الکبری، ج ۲، ص ۶۹۸-۷۰۳، شرح حال شماره ۴۱۶. هر دو کتاب به صراحت توسط شعله الاکوع در اجازه اش به عبدالله بن زید عسلی ذکر شده است. هم چنین بنگرید به مقاله مشترک در دست انتشارمان:

"Transmission of Knowledge in 7th/13th century Yemen: The case of Abd Allāh b. Zayd al- Aṭīs".

فزون تر آن که امام المهدی لدین الله احمد بن حسین بن قاسم (متوفی ۱۲۵۸/۶۵۶) نیز کتاب عمده ابن بطریق را نزد شعله خوانده است. بنگرید به:

"The literary-religious tradition," §7 (Arabic text).

۳. عبدالله خود نیز کتاب عمده را برای شاگردش بدرالدین محمد بن سلیمان بن احمد بن محمد بن احمد بن محمد بن احمد بن علی بن حسن معروف به ابن ابی رجال (متوفی ۱۳۲۹/۷۳۰-۱۳۳۰) یکی از برجسته ترین فقهای عصرش روایت کرده است. بنگرید به: شهراری، طبقات الزیدیه الکبری، ج ۲، ص ۹۷۲ به بعد، شرح حال شماره ۶۱۵. بنگرید به همو، ج ۲، ص ۶۱۸ به بعد، شرح حال شماره ۳۷۳.

۴. او فرزند محیی الدین ابن ولید قرشی انف (متوفی ۱۲۲۶/۶۲۳) است (بنگرید به: وجیه، اعلام المؤلفین، ص ۶۷۷، شرح حال شماره ۷۱۳) و نویسنده کتاب شمس الاخبار المنتقى من كلام النبي المختار، کتابی که وی در آن طریق روایت خود در نقل کتاب عمده را چنین ذکر کرده است (هم چنین بنگرید به تألیف مشترک در دست انتشارمان:

Licence to transmit. The spread of Muṭaʿzī and Zaydī thought as documented in ijāzas. Volume Two: Yemen up to the Imām Yaḥyā b. Ḥamza (d. 749/1348-1349), Text 4):

«ومن ذلك كتاب العمدة فى عيون صحاح الأخبار تصنيف الشيخ الإمام الأجل الأوحد العالم الفاضل الفقيه شمس الدين فخر الإسلام أبي الحسن يحيى بن الحسن بن الحسين بن علي بن محمد البطريق الأسدي الحلبي والطريق في ذلك هو ما أخرني الفقيه الأجل الفاضل بهاء الدين علي بن أحمد بن الحسين المعروف بالأكوع مناولاً في مدة من سنة تسع وتسعين وخمسمائة بالمدرسة المنصورية بمحوت قال أخبرنا غيف الدين علي بن محمد بن حامد اليمني الصنعاني مناولاً في سبع عشر من ذي الحجة من سنة ثمان وتسعين وخمسمائة قال أخبرنا يحيى بن الحسين المصنف يبلغ به النبي ﷺ».

علی بن ولید قرشی علف (متوفی ۶۲۳/۱۲۲۶)،^۱ مفضل بن علی بن مظفر علوی عباسی (صفحه ۳۳۰ مناقب ابن مغازلی) وقاضی منصور بن اسماعیل بن قاسم طائی (ص ۳۳۰ مناقب ابن مغازلی) تدریس کرده است.^۲

از میان معاصران و شاگردان بهاء الدین، اهمیت ابن بطریق به عنوان راوی احادیث و کتاب های حدیثی اهل سنت و خاصه کتاب عمده او تأثیر شگرف و روشنی در کتاب های المنصور بالله دارد.

المنصور بالله در کتاب شرح الرسالة النافعة بادلّة الواقعة فی تبیین الزیدیه ومذاهبهم، ۱۸۰ حدیث سنی به نقل از کتاب العمده ابن بطریق نقل کرده و به علت حجم گسترده مطالب نقل شده از کتاب عمده ابن بطریق آن را حتی می توان تلخیصی از کتاب عمده در نظر گرفت.^۳ کتاب عمده ابن بطریق اهمیت مشابهی در نگارش کتاب الشافی المنصور بالله داشته است. اهمیت کتاب را از بیان طریق روایت آثار مختلف که المنصور بالله برای روایت از منابع سنی

۱. اسناد روایت کتاب مناقب ابن مغازلی در ابن ولید، جواب الناطق الصادق بحل الشبهه کتاب الفائق فیما خالف فیہ / ابن ملاهی مذاهب الزیدیه فی الامامة، تحقیق فیصل عون (قاهره: دار الآفاق العربیه، ۲۰۱۰)، ص ۱۲۲ آمده است. از گرگور شوارب (Gregor Schwarb) که متن کتاب را در اختیارمان قرار داد، تشکر می کنیم. برای مدرکی از این که ابن ولید خود نسخه ای از کتاب مناقب داشته بنگرید به: ابن مغازلی، مناقب، ص ۳۳۰؛ نسخه عکسی مرعشی ۱۸۷، ص ۱۵۷ (تصویر شانزدهم). درباره ابن ولید قرشی بنگرید به مقاله مشترکمان:

“Mu tazilism after Abd-ḥabbār (d. 415 /1025): Abū Rashīd al-Nīsābūrī’s *Kiṭāb Masā’il al-khilāf fi l-uṣūl*”.

۲. دو اجازه در مناقب، ص ۳۳۰ به بعد نقل شده است. هم چنین بنگرید به نسخه خطی مرعشی، عکسی ۱۸۷، برگ ۱۵۷ (تصویر شانزدهم). متن اجازه بر اساس آن چه که در نسخه آمده چنین است: «الله حسبی قد أجزت للأمیر الأجل السید الأمیر نظام الدین ولی امیر المؤمنین المفضل بن علی بن المظفر العلوی العباسی کتاب المناقب لابن المغازلی، أن یرویه عتی علی الوجه الصحیح بشروط السماع، وناولته ذلک، وکتبه علی بن أحمد بن الحسین الأکوع فی شهر الحجة من شهور سنة أثنی عشر وستمئة وكذلك أجزت ذلک للقاضی الأجل منصور بن اسماعیل بن قاسم الطائی علی الوجه الصحیح فی الوقت المؤرخ والسلام وصلى الله علی محمد وآله».

۳. کتاب الرسالة النافعة بالادلة الواقعة فی تبیین الزیدیه ومذاهبهم و ذکر فضائل امیر المؤمنین علیهم السلام و تقریر الأدلة علی الإمامیه وسنن من خرج عن الشیعة المحققین من الإمامیه والباطنیه والمطرفیه در مجموع رسال الامام المنصور بالله عبدالله بن حمزة، تحقیق عبدالسلام بن عباس الوجیه (صنعاء: مؤسسة الامام زید بن علی الثقافیه، ۲۰۰۲/۱۴۲۲)، ج ۱، ص ۳۸۱-۴۹۱. مصحح در پاورقی تخریج احادیث نقل شده از عمده ابن بطریق را متذکر شده است.

آورده،^۱ می‌توان دریافت که در اکثر موارد به طریق ابن بطريق است؛ بلکه بیان همان طریق اسانیدی است که ابن بطريق در آغاز کتاب عمده خود در بیان طریقش به روایت آثار سنی آورده است.^۲ ابن بطريق هم چنین به عنوان منبع اصلی کتاب *العقد الثمنین* برای المنصور بالله بوده، کتابی که علیه امامیه نوشته شده است. علی‌رغم ماهیت جدلی آن، المنصور بالله هر جا که قصد روایت از احادیث سنی در باب فضائل را دارد، به ابن بطريق استناد کرده است.^۳ روایت از طریق ابن بطريق اهمیت خاصی در فصل اختصاص یافته به نقل احادیث درباره مهدی (احادیث في المهدي عليه السلام)^۴ از کتاب مفقود او کشف المحفّی فی مناقب المهدي

۱. الشافعي، ج ۱، ص ۱۴۹-۱۷۹ (به نحو معمول و متداول المنصور بالله از ذکر نام عمده به عنوان منبع خود به پرهیز کرده است)؛ ج ۳، ص ۳۹۲ در این جا المنصور بالله بیان داشته است: «وأخبرني الفقيه بهاء الدين أسعد الله مناولاً ثم قراءة قال: أخبرنا علي بن محمد بن حامد مناولاً في سابع عشر ذي الحجة سنة ثمان وتسعين وخمسمائة؛ قال: أخبرنا يحيى بن الحسن بن الحسين بن علي بن محمد البطريق الأسدي بحلب سنة ست وتسعين وخمسمائة قراءة، وهو المصنف للكتاب كله...». المنصور بالله هم چنین برای روایت کتاب *المناقب* ابن مغازلی همان اسناد را به طریق ابن شرفیه (الشافعي، ج ۱، ص ۱۷۲ به بعد) چنین ذکر کرده است: «ومن ذلك إسناد كتاب المناقب لابن المغازلي: أخبرنا الفقيه الأجل الزاهد بهاء الدين علي بن أحمد بن الحسين الأکوع مناولاً في شهر جمادي الأولى سنة تسع وتسعين وخمسمائة، قال: أخبرنا علي بن محمد بن حامد الصنعاني اليميني بمكة حرسها الله في العشر الوسطى من شهر ذي الحجة آخر شهور سنة ثمان وتسعين وخمسمائة مناولاً، قال: أخبرنا أبو الحسن علي بن أبي الفوارس بن الشرفية، قال: أخبرنا الشيخ المعمر صدر الدين المقرئ صدر الجامع بواسط أبو بكر بن الباقلاني المقرئ، والقاضي جمال الدين نعمة الله بن العطار، والقاضي العدل عز الدين هبة الكريم بن الحسن بن الفرج بن علي بن حبان رحمه الله تعالى رواه في شهر الله الأصب رجب سنة إحدى وسبعين وخمسمائة، قالوا: أخبرنا القاضي أبو عبد الله محمد بن علي بن محمد بن الطيب الجلابي رحمه الله تعالى قال: أخبرني أبي العدل أبو الحسن علي بن محمد الجلابي الخطيب المصنف رحمه الله تعالى».

۲. ابن بطريق، عمده، چاپ قم ۱۴۰۷، ص ۱۸-۲۴.

۳. به عنوان مثال بنگرید به: *العقد الثمنین في أحكام الأئمة الهاديين*، تحقیق عبدالسلام بن عباس الوجیه (مک لین، ویرجینا، مؤسسه الامام زید بن علی الثقافیه، ۲۰۰۱/۱۴۲۱)، ص ۷۱ به بعد که وی این سلسله سند را ذکر کرده است:

«أخبرنا الفقيه الأجل الفاضل بهاء الدين علي بن أحمد بن الحسين المعروف بالأکوع في مدة من سنة تسع وتسعين وخمسمائة مناولاً قال: أخبرنا عفيف الدين علي بن محمد بن حامد اليميني الصنعاني مناولاً في سابع عشر من ذي الحجة من سنة ثمان وتسعين وخمسمائة قال: أخبرنا يحيى بن الحسن بن الحسين بن علي بن محمد البطريق الأسدي الحلبي بحموسة حلب في غرة جمادى الأولى من سنة ست وتسعين وخمسمائة قراءة قال...».

۴. *العقد الثمنین*، ص ۲۰۴-۲۱۷.

ابن بطریق، برای المنصور بالله داشته است.^۱ دیگر فقیه یعنی که از ابن بطریق فراوان بهره برده، حمید بن احمد محلی در کتاب *محاسن الازهار فی مناقب امام الابرار ووالد الائمة الأطهار الامام امیر المؤمنین علی بن ابی طالب* است.^۲ وی طرق خود در روایت از احادیث سنی را به شکل حمید محلی از بهاء الدین ابوالحسن علی بن احمد بن حسین از عقیف الدین علی بن محمد بن حامد یعنی صنعانی از یحیی بن حسن بن حسین بن علی بن محمد بطریق اسدی حلی ارایه کرده است...^۳ محلی هم چنین از مناقب ابن مغازلی به طریق ابن شرفیه مطالبی نقل کرده است: حمید محلی از بهاء الدین ابوالحسن علی بن احمد بن حسین اکوع از عقیف الدین علی بن محمد بن حامد یعنی صنعانی از علی بن ابی الفوارس ابن شرفیه...^۴

۱. بنگرید به: انصاری، «زیدیه و منابع مکتوب امامیه»، ص ۱۵۶ به بعد. درباره کتاب *کشف الخفی* ابن بطریق هم چنین بنگرید به:

Kohlberg, *A Medieval Scholar*, 213f. no. 258.

بر اساس نقل قول‌ها از کتاب *کشف الخفی* که در کتاب *العقد الثمین المنصور بالله* آمده، سید محمد رضا حسینی جلالی کتاب را بازسازی کرده است. بنگرید به: «الطریق الی استخراج کتاب المفقود لابن بطریق»، علوم الحدیث، شماره ۱۳ (۱۴۲۵/۲۰۰۴-۲۰۰۵)، ص ۱۷۷-۲۲۸، [ص ۲۲۹-۳۰۰ (که متن بازسازی شده کتاب آمده است)]. [مترجم]

۲. تصحیح محمد باقر محمودی (قم: مجمع احیاء الثقافة الاسلامیة، ۱۴۲۲/۲۰۰۱-۲۰۰۲).

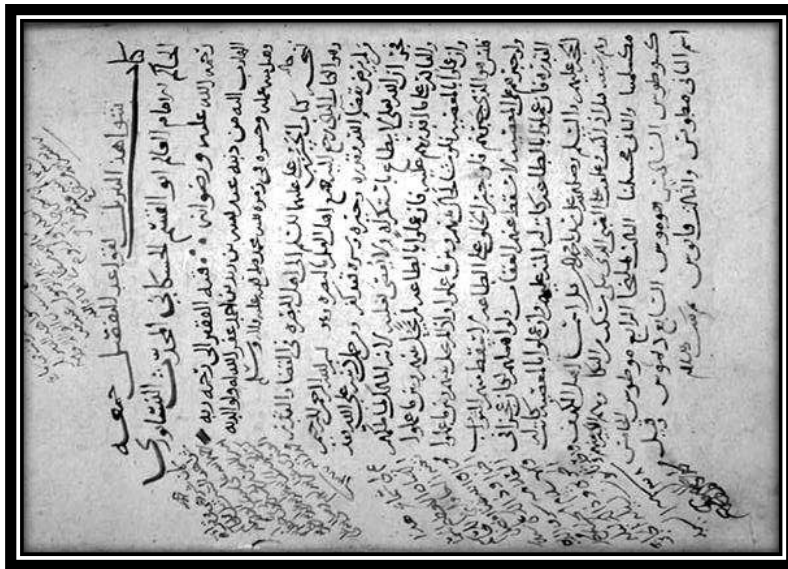
۳. محاسن، ص ۹۶ به بعد (هم چنین بنگرید به ص ۳۰۵): «وأخبرنا الفقیه الفاضل بهاء الدین أبوالحسن علی بن احمد بن الحسن بن إجازة ومناولة، قال: أخبرنا عقیف الدین علی بن محمد بن حامد الیمینی الصنعانی مناولة فی سابع عشر من ذی الحجة من سنة ثمان وتسعين وخمسائة، قال: أخبرنا یحیی بن الحسن بن الحسن بن علی بن محمد البطریق الأسدی الحلبي بحروسة حلب فی غرة جمادی الأولى من سنة ست وتسعين وخمسائة قراءةً علیه، قال: أخبرنا الشیخ السید الأجل محمد بن یحیی بن محمد بن أبی السبط ابوالواعظ البغدادي فی صفر سنة خمس وثمانین وخمسائة عن الفقیه أبی الخیر أحمد بن اسماعیل بن یوسف القزوی الشافعی المدرس بمدينة النظامیة ببغداد فی شعبان من سنة سبعین وخمسائة...».

۴. *محاسن الازهار*، ص ۴۴ به بعد (هم چنین بنگرید به صفحه ۷۵ به بعد): «أخبرنا به الفقیه الأجل الزاهد العالم المجاهد بهاء الدین أبوالحسن علی بن أحمد بن الحسن بن الحسن بن إجازة ومناولة وإجازة قال: حدثنا عقیف الدین علی بن محمد بن حامد الیمینی الصنعانی قال حدثنا ابوالحسن علی بن أبی الفوارس بن أبی نزار بن الشرفیة قال: حدثنا القاضي الأجل العدل عزالدین هبة الکریم بن الحسن بن الفرج بن حبان بن شهر الله الأصم رجب فی سنة إحدى وسبعین وخمسائة، قال: أنبأني جدي القاضي أبو عبد الله محمد بن علی بن محمد بن الطیب الجلابي قال: أخبرني أبی العدل أبوالحسن علی بن محمد الجلابي الخطیب...». هم چنین بنگرید به: حمید محلی، *الحقائق الوردیة فی مناقب الائمة الزیدیة*، تحقیق المرتضی بن زید المخطوری (صنعاء: مکتبه مرکز بدر العلمی والثقافی، ۲۰۰۲)، ج ۱، ص ۸ و ۲۰ به بعد.

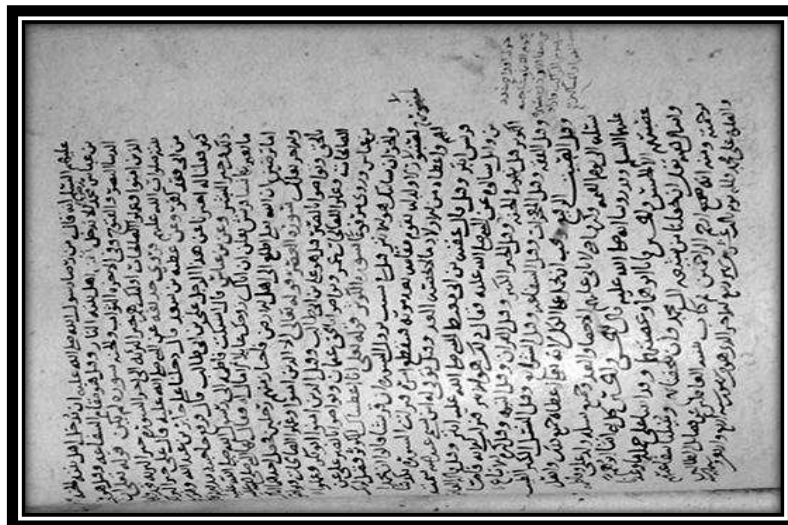
المنصور بالله حسن بن بدرالدین محمد بن احمد^۱ نیز از کتاب عمده ابن بطریق و مناقب ابن مغازی به نحو گسترده‌ای در کتاب *انوار الیقین فی امامة امیر المؤمنین* که در ۱۲۴۰/۶۳۸-۱۲۴۱ از تألیف آن فراغت حاصل کرده، نقل قول کرده است. تأثیر و اهمیت ابن بطریق در قرون بعدی نیز تداوم داشته که به صورت ملموس و بارزی می‌توان آن را در کتاب *الإعتصام بحبل الله المتین و حرمة التفرق فی الدین* تألیف المنصور بالله قاسم بن محمد بن علی حسنی صنعانی (متوفی ۱۰۲۹/۱۶۲۰) دید که به کرات از کتاب *العمده* نقل قول کرده است.^۲ فزون‌تر آن که حسن بن قاسم بن المؤید بالله (متوفی ۱۱۵۶/۱۷۴۳) نیز دانسته است که کتاب را قرائت کرده است.^۳

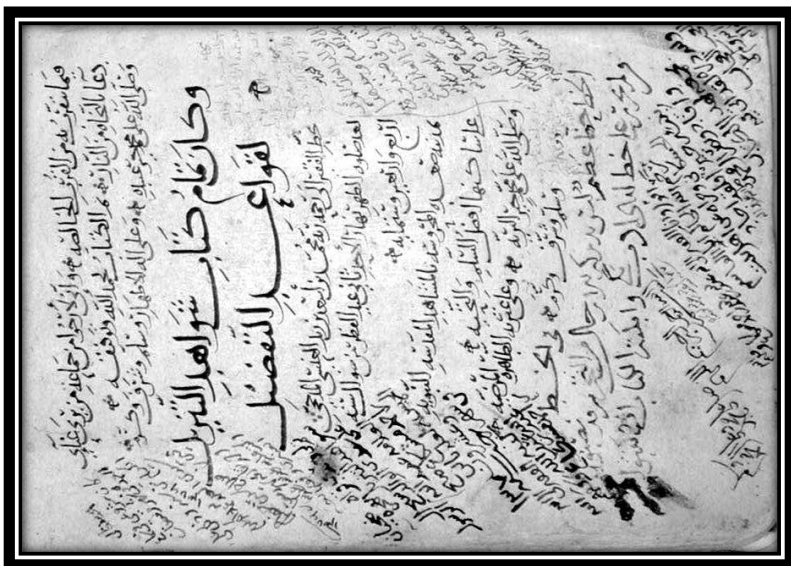
۱. او برادر شرف‌الدین حسین بن بدرالدین (متوفی ۱۲۶۴/۶۶۳-۱۲۶۵) و مؤلف کتاب *نیایح النصیحة فی عقائد الصحیحة* (صنعاء: دار الحکم الیمنیة، ۱۴۱۸/۱۹۹۸) است. برای کتاب *انوار الیقین* که به صورت نسخه‌های خطی موجود است، بنگرید به: سید احمد حسینی، *مؤلفات الزیدیه*، ج ۱، ص ۱۷۶، شماره ۴۷۴.
۲. قاسم بن محمد بن علی، *الإعتصام بحبل الله المتین و حرمة التفرق فی الدین*، بما شرعه سبحانه و تعالی فی کتابه الذکر المبین و علی لسان رسوله محمد خاتم النبیین و یلیه کتاب *أنوار التمام فی تمة الإعتصام للسید العلامة احمد بن یوسف زیارة* (صعده: مکتبة الیمن الکبری، ۱۹۸۷)، ج ۱، ص ۴۵ و ۱۴۴. درباره نویسنده که امام زیدی و بنیان‌گذار سلسله قاسمی است بنگرید به: وجیه، *اعلام المؤلفین الزیدیه*، ص ۷۷۷-۷۸۲، شرح حال شماره ۸۳۹.
۳. بنگرید به: شهاری، *طبقات الزیدیه الکبری*، ج ۱، ص ۳۲۵ به بعد، شرح حال شماره ۱۸۴.

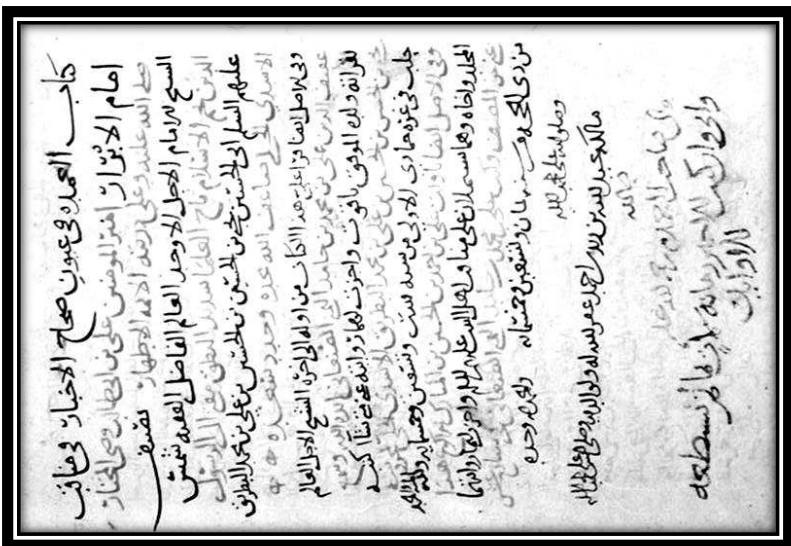
(تصویر شماره ۱)

(تصویر شماره ۲)

(تصویر شماره ۳)

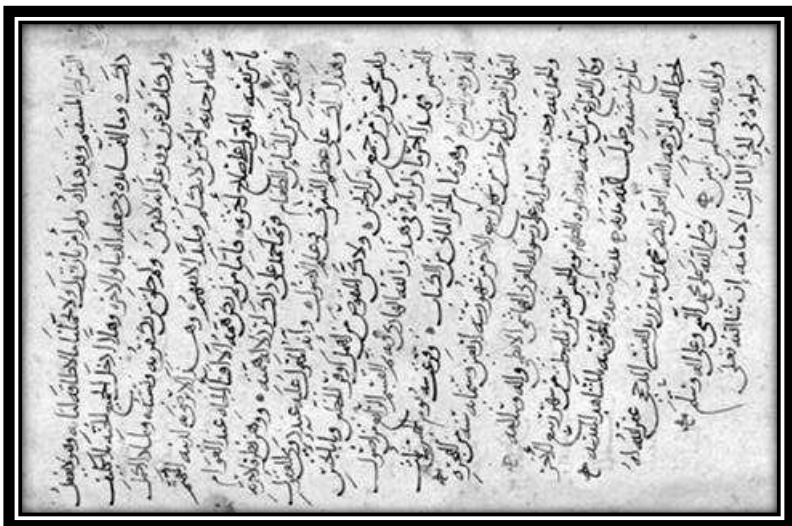
(تصویر شماره ۴)

[illegible]

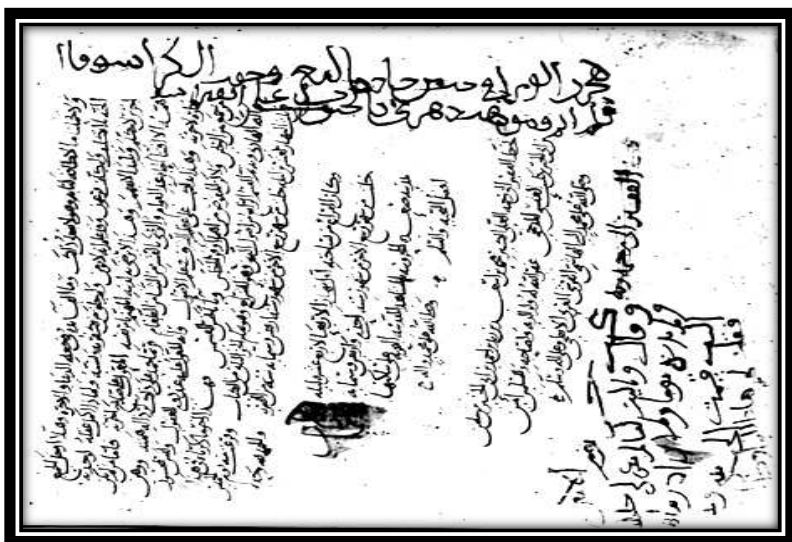
(تصویر پنجم)

والله اعلم
بما فيه
الصلوة
والسلام
على
المرسلين
والله
الغني
العليم

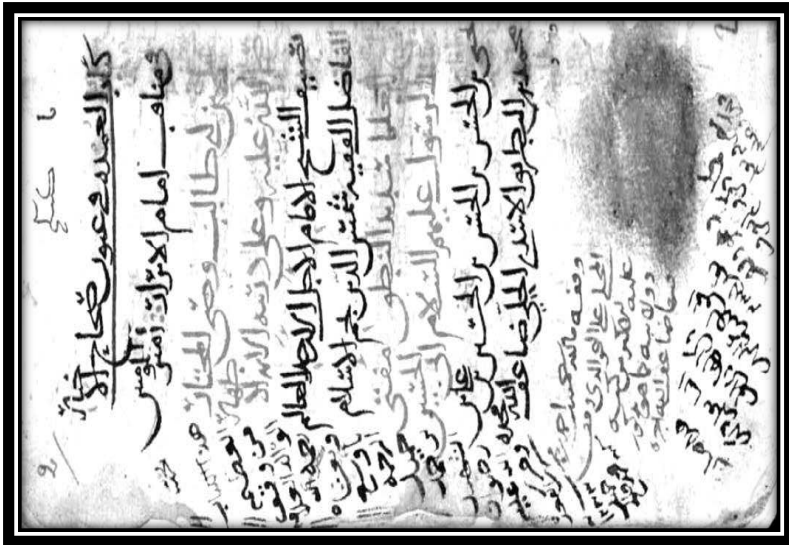
(تصویر ششم)

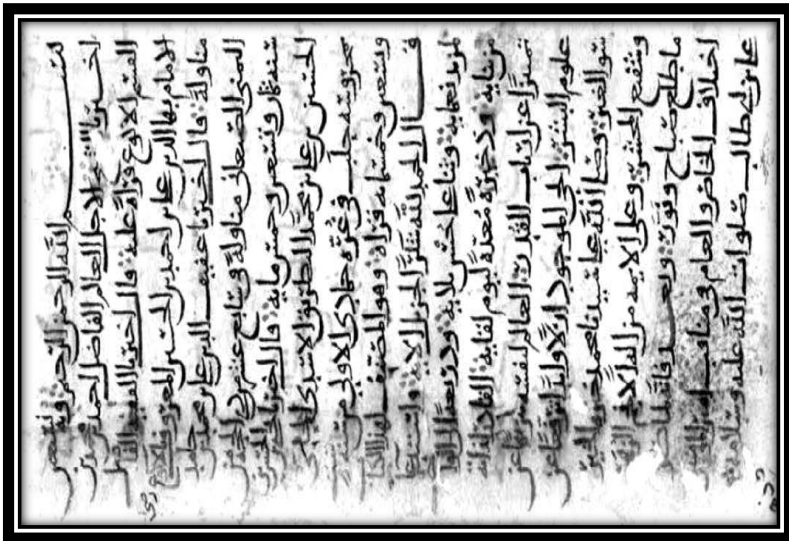
(تصویر هفتم)

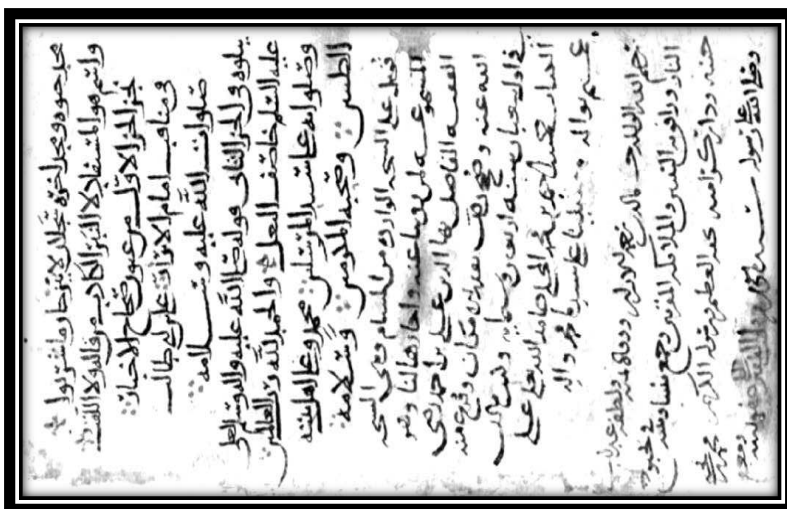
(تصویر هشتم)

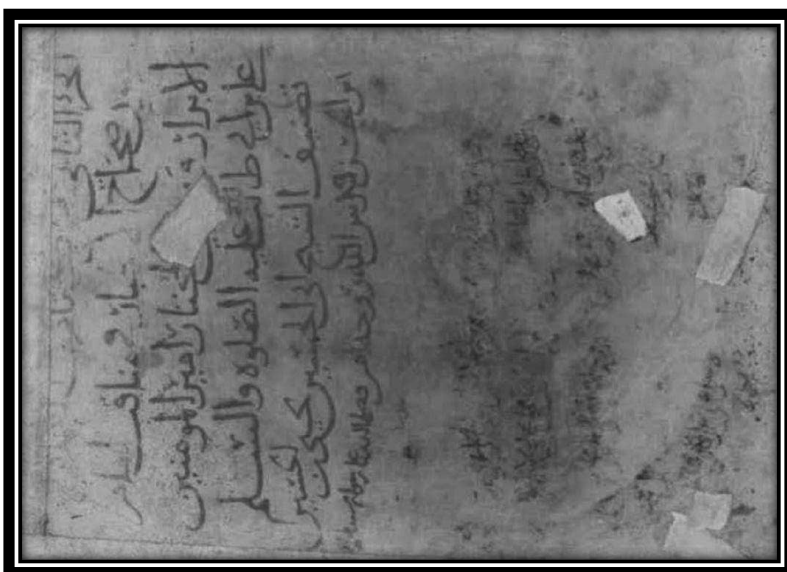
(تصوير نهج)

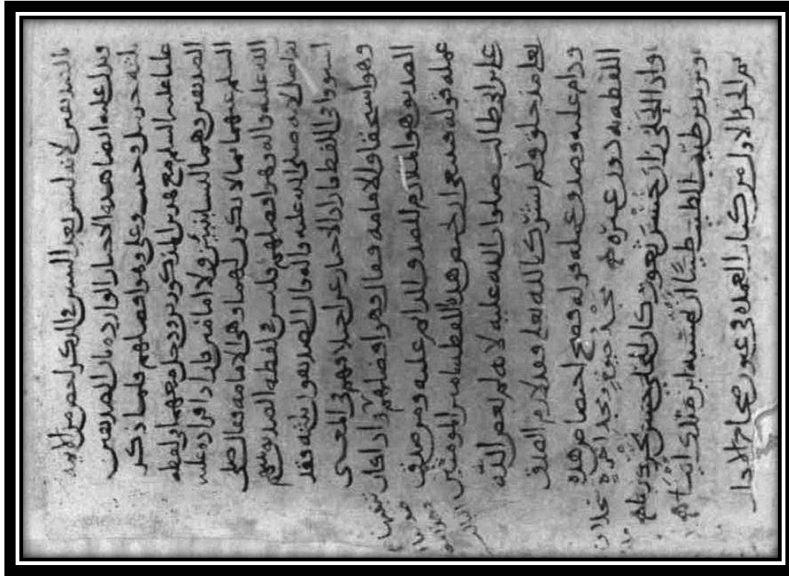
(تصوير نهج)

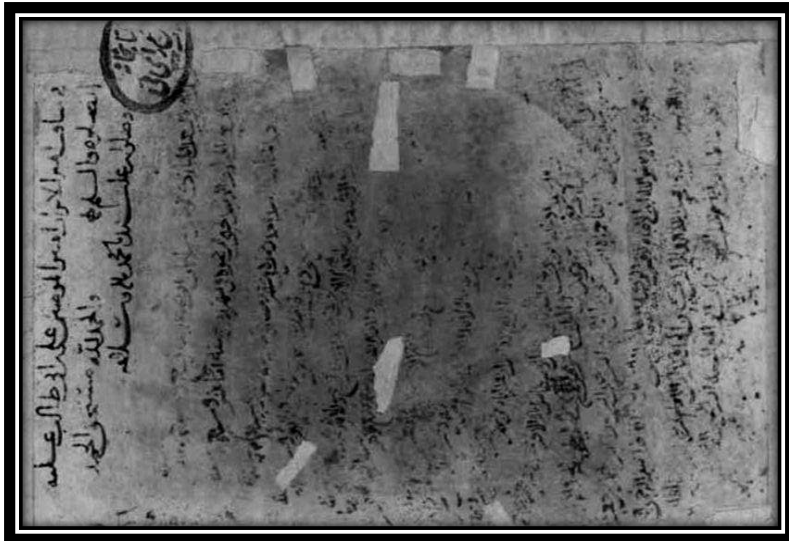
(تصویر یازدهم)

(تصویر دوازدهم)

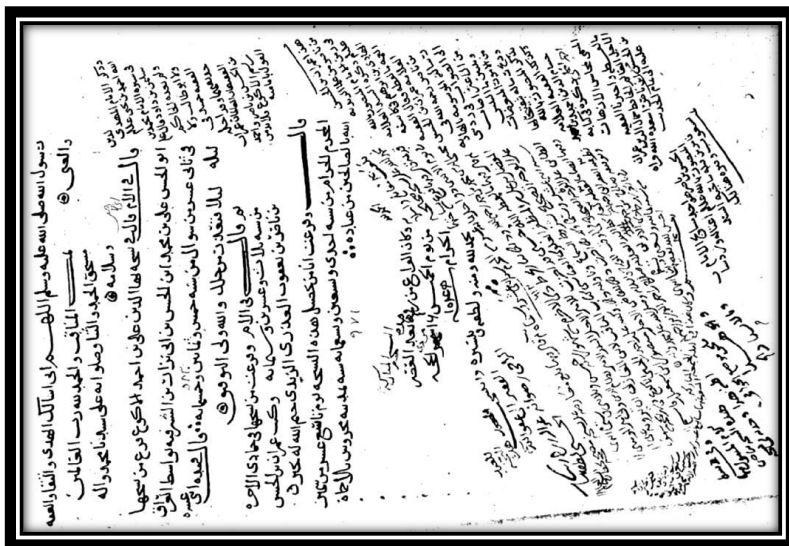
(تصویر سیزدهم)

(تصویر چهاردهم)

(تصویر پانزدهم)

(تصویر شانزدهم)

توضیحات تصاویر

تصویر اول: مجموعه عنسی، برگ ۴۲ الف (آغاز کتاب شواهد التنزیل لقواعد التفضیل فی آیات النازلة فی اهل البیت که عبدالله بن زید عنسی کتابت کرده است).

تصویر دوم: مجموعه عنسی، برگ ۴۱ ب (آخرین برگ تنسیه الغافلین حاکم جشمی که عبدالله بن زید عنسی کتابت کرده است و با ذکر انجامه (سطور ۲۸-۲۹) با تاریخ ۱۳ ربیع الثانی ۶۴۴/ ۲۸ آگوست ۱۲۴۶ است).

تصویر سوم: از مجموعه عنسی، برگ ۱۷۴ الف (انتهای کتاب شواهد التنزیل لقواعد التفضیل فی آیات النازلة فی اهل البیت با انجامه کتابت شده توسط محمد بن اسعد مرادی به تاریخ ۲ شوال ۶۴۴/ ۱۰ فوریه ۱۲۴۷).

تصویر چهارم: از مجموعه عنسی برگ ۱۷۵ الف (صفحه عنوان کتاب العمدة فی عیون صحاح الاخبار فی مناقب الامام الابرار از مجموعه عبدالله بن زید عنسی است). در این جا عنسی خود را مالک نسخه کتابت شده معرفی کرده است.

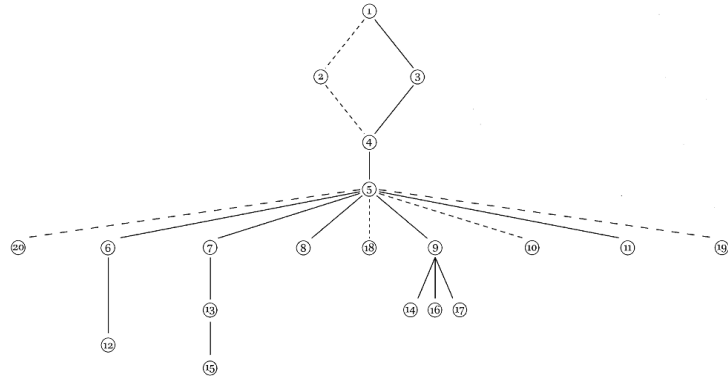
تصویر پنجم: مجموعه عنسی برگ ۱۷۵ ب (آغاز کتاب العمدة ابن بطریق در مجموعه عبدالله بن زید عنسی که در آن عبدالله بن زید عنسی طریق خود به مؤلف کتاب را ذکر کرده است).

تصویر ششم: مجموعه عنسی برگ ۲۴۳ ب (انجامه بخش اول از نسخه العمدة ابن بطریق متعلق به عبدالله بن زید عنسی که آغاز نگارش مجلد دوم را با جوهر سیاه و قرمز که یک در میان نوشته شده، ذکر شده است).

تصویر هفتم: نسخه خطی کتابخانه بایریش مونیخ، نسخه های عربی، شماره ۱۲۷۳، برگ ۱۵۲ ب (پایان نسخه کتاب المهجة البيضاء فی اصول الدین که محمد بن اسعد مرادی شاهکار دایی اش عبدالله بن زید عنسی را کتابت کرده و در انجام تاریخ ۲۰ ربیع الثانی ۶۴۰/ ۱۷ اکتبر ۱۲۴۲ ذکر شده است).

تصویر هشتم: نسخه خطی کتابخانه بایریش مونیخ، نسخه های خطی عربی، شماره ۱۲۸۶، برگ ۲۲۴ ب (پایان نسخه کتاب المهجة البيضاء فی اصول الدین شاهکار عبدالله بن زید عنسی، دایی محمد بن اسعد مرادی با تاریخ ۱۴ ربیع الثانی ۶۴۱/ ۱ اکتبر ۱۲۴۳).

تصویر نهم: نسخه خطی کتابخانه آمبروزیانا، میلان، نسخه شماره ۹۶، برگ ۲ الف (صفحه عنوان نسخه یعنی العمدة ابن بطریق).

① = Ibn al-Maghāzili (d. 483/1090)
(author of *Manāqib 'Alī b. Abī Ṭālib*)

② = Abu l-Ḥasan 'Alī b. Muḥammad
b. al-Ḥasan b. Abī Nizār Ibn al-
Sharafīyya al-Wāsiṭī

③ = Abu l-Ḥusayn Shams al-Dīn
Yahyā b. al-Ḥasan b. al-Ḥusayn
al-Asadī al-Ḥillī ("Ibn al-Bitrīq")
(d. 600/1203–1204 or 601/1204–1205)
(author of *Umdat 'uyūn shihāh
al-akhbār*)

④ = 'Afif al-Dīn 'Alī b. Muḥammad b.
Ḥamid al-Yamanī al-Ṣan'ānī

⑤ = Bahā' al-Dīn 'Alī b. Aḥmad b.
al-Ḥusayn b. al-Mubārak b. Ibrāhīm
b. Muḥammad b. Ibrāhīm al-Akwa'
(alive in 627/1229–1230)

⑥ = 'Abd Allāh b. 'Alī b. Aḥmad b.
al-Ḥasan al-Akwa' (son of Bahā'
al-Dīn al-Akwa')

⑦ = al-Manṣūr bi-llāh 'Abd Allāh b.
Ḥamza (d. 614/1217)

⑧ = Ḥumayd b. Aḥmad b. Muḥammad
b. Aḥmad al-Muḥalli al-Ṣan'ānī (b.
582/1186, d. 652/1254)

⑨ = Aḥmad b. Muḥammad Shu'la
(Shu'la al-Akwa')

⑩ = 'Imrān b. al-Ḥasan b. Nāṣir al-
Shatawī al-'Udhri (d. after 630/1232–
1233)

⑪ = 'Alī b. Ḥumayd b. Aḥmad b. al-
Walīd al-Qurashī (d. 635/1237–1238)

⑫ = Badr al-Dīn Muḥammad b.
Sulaymān b. Aḥmad b. Muḥammad
b. Aḥmad b. Muḥammad b. Aḥmad
b. 'Alī b. al-Ḥasan al-ma'rūf bi-bn Abi
l-Rijāl (d. 730/1329–1330)

⑬ = al-Mutawakkil 'alā llāh al-Muṭah-
har b. Yahyā b. al-Muṭahhar b. al-
Qāsim

⑭ = 'Abd Allāh b. Zayd al-'Ansī (b.
593/1196–1197, d. Sha'bān 667/April
1268)

⑮ = Muḥammad b. al-Mutawakkil
'alā llāh al-Muṭahhar b. Yahyā b. al-
Muṭahhar b. al-Qāsim (d. 728/1327–
1328)

⑯ = Imām al-Mahdī li-Dīn Allāh
Aḥmad b. al-Ḥusayn b. al-Qāsim
(d. 656/1258)

⑰ = the unknown scribe of MS Ambro-
siana C 96.

⑱ = Muḥyi al-Dīn Muḥammad (or:
Ḥumayd) b. Aḥmad b. 'Alī b. al-Walīd
al-Qurashī al-Anf (d. 623/1226)

⑲ = al-Mufaḍḍal b. 'Alī b. al-Muza'far
al-'Alawī al-'Abbāsī (p. 330 f.)

⑳ = al-qāḍī Manṣūr b. Ismā'īl b. Qāsim
al-Ṭā'ī (p. 330 f.)

